

SAYI : NUMBER : 108
NİSAN - MAYIS - HAZİRAN
APRİL - MAY - JUNE

95

KOOPERATİFÇİLİK

ÜÇ AYLIK
KOOPERATİF İNCELEMELER DERGİSİ

TÜRK KOOPERATİFÇİLİK KURUMU

KOOPERATİFÇİLİK

ÜÇ AYLIK KOOPERATİF İNCELEMELER DERGİSİ

Sayı 108

Nisan - Mayıs - Haziran 1995

Türk Kooperatifçilik Kurumu Tarafından
Üç Ayda Bir Yayınlanır
Fiyatı: 50.000.-TL.
Yıllık Abone: 200.000.-TL.
Yurtdışı: 3 \$

Yazışma Adresi: Türk Kooperatifçilik Kurumu
Mithatpaşa Caddesi 38/A - 06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 431 61 25 - 431 61 26 Faks: 434 06 46

Türk Kooperatifçilik Kurumu Adına Sahibi
Prof.Dr. Rasih DEMİRCİ

Yazı İşleri Müdürü
Prof.Dr. Celâl ER
Teknik Sorumlu
İrfan GÜNDOĞDU

YAYIN KURULU

Başkan : Prof. Dr. Celâl ER
Raportör : Doç. Dr. Ahmet ÖZÇELİK
Üye : Doç. Dr. Kadir ARICI
Üye : Prof. Dr. Orhan ARSLAN
Üye : Alâattin KORKMAZ
Üye : Osman OKTAY

Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Başyazı.....	3
Kırsal Yerleşim, Çiftçi Teşkilatlanması,	
Toplu Çiftlikler ve Merkez Köyler (Prof. Dr. Celâl ER).....	5
Türkiye'de 1980 Sonrasında Tarıma Dayalı Sanayinin Genel Ekonomik Durumu ve Tarıma Dayalı Sanayilerin Geliştirilebilmesinde Kooperatiflerin Rolü ve Önemi. (Araş. Gör. Erdemir GÜNDOĞMUŞ).....	39
Tarımda Risk ve Belirsizlik ile Risk ve Belirsizlik Altında Karar Alma ve Kâr Maksimizasyonu (Doç. Dr. Ahmet ÖZÇELİK - Araş.Gör. Vedat CEYHAN).....	53
Çevre Sorunlarının Önlenmesi İçin Uluslararası Düzeyde Yapılan İlk Çalışmalar (Sirel GÖLÖNÜ).....	75
Türkiye'de Bitkisel Yağ Sanayi (Doç.Dr. Ali BAYRAK).....	87

CO-OPERATION

A QUARTELY PUBLICATION ON COOPERATIVE WORKS

Number 108

April - May - June 1995

Correspondence Address:

Türk Kooperatifçilik Kurumu

Mithatpaşa Caddesi 38/A - 06420 Kızılay/ANKARA

Tel: 431 61 25 - 431 61 26 Faks: 434 06 46

Proprietor on behalf of the Turkish Co-operative Association

Responsible Editor

Prof.Dr. Rasih DEMİRCİ

(The opinions expressed in the article belong to te authors)

CONTENTS

EDITORIAL	3
Rural Inhabitation, Pruducer Organisations, Integrated Farms and Centralized Villages. (Prof.Dr. Celâl ER).....	5
General Economic Situation of the Agrarian Industry after 1980 in Türkiye and The role and Importance of the cooperatives on the development of the Agrarian Industry. (Erdemir GÜNDOĞMUŞ, Researcher).....	39
Risk and Uncertainty in the Agriculture, Desicion making under the risk and uncertainty and maximisation of profit. (Assoc. Prof.Dr. Ahmet ÖZÇELİK - Vedat CEYHAN, Researcher).....	53
The first studies in the International level for proventing the Environmental Problems. (Sirel GÖLÖNÜ).....	75
Vegetable Oil Industry in Türkiye. (Assoc. Prof.Dr. Ali BAYRAK).....	87

BAŞYAZI

Değerli Okuyucular;

Ekonomik bakımdan gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun dünyanın tüm ülkelerinde kooperatif hareket, en güçlü örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kooperatifçilik, ekonomik sistemlerin hemen hepsinde yer almaktadır. Bugün liberal ekonomiden, sosyalist ekonomiyi uygulayan tüm ülkelere kadar kooperatifçiliğin girmediği alan azdır.

Kooperatifçiliğin başarılı uygulamalarının daha fazla olduğu ülkeler, ekonomik gelişmişliğin ileri olması, kültür seviyesinin, sivil örgütlenme düzeyinin yüksekliği gibi ortak paydalara sahiptir. Kooperatifçiliğin başarı temelinde herşeyden önce üyelerin durumu yer almaktadır. Üyelerinin kooperatif bilincine sahip olması ve gerçekten ihtiyaç duydukları şartlarda, başarılı olabileceklerini tespit ettikten sonra bir araya gelmeleri ile kurdukları kooperatifler, başarılı faaliyetlerde bulunmakta ve başarıyı üyelerini tatmin edici şekilde onlara yansıtmaktadırlar.

İleri toplumların sivil örgütlenme düzeyinin yüksek olduğu gerçeğinin ışığında, gerek üretici gerekse tüketicilerin örgütlenmede ilk düşünecekleri vasıtanın kooperatifler olması kaçınılmazdır. Ancak kooperatiflerin fonksiyonel olabilmesinin de bazı temel şartları vardır. Bunlar gerçekleştiği ölçüde başarı beklenebilir. Herşeyden önce kooperatiflerin, gerçekten bir ihtiyaca cevap verebileceği ve başarılı çalışmalar yapabileceklerinin araştırılıp, olumlu sonuç alınmasıyla vücut bulmaları gerekir. Kooperatif işletmede kooperatifçilik ilkelerinin ödün vermeksizin uygulanması, faaliyette bulunulan piyasada gelişmelere uyum sağlanabilmesi yine temel şartlardandır.

Türkiye'de kooperatif hareket pek çok sahada faaliyet göstermesine rağmen, lider, yönetici, finansman, üst örgütlenme, eğitim, araştırma, mevzuat, prensiplerin uygulanmasındaki eksiklikler, devletle olan ilişkiler konusundaki sorunlar yeterince aşılamadığı için bekleneni verememekte, ekonomide olması gerekenin gerisinde ağırlık taşımaktadır. Özellikle serbest piyasa ekonomisinde, piyasada rekabet ortamının yaratılarak bundan üretici ve tüketicilerin yararlanabilmesi için, rekabet edebilecek güce sahip kooperatif örgütlerin varlığı tartışmasız gereklidir.

Ülkemizde kooperatifçilik konusundaki yayın ve araştırmaların azlığı dikkat çekici boyutlardadır. Sorunların çözümüne yönelik tespit ve öneriler kooperatifçiler tarafından teori ve uygulama bilgileriyle kaleme alınmadığı ve yayın haline getirilmediği sürece, bunlardan istifade edilemeyeceği bilinmelidir.

Kooperatifçilik dergimizin 108. sayısını yayına hazırlarken kooperatifçilikle ilgili makale ve yazı teminindeki sorunların sürdüğünü, buna bağlı olarak kooperatifçilikle ilgili yazılara yeterince yer verilemediğini bir defa daha belirtmek durumundayız. Siz değerli kooperatifçilerden bu konuda yardımcı olmanızı, yani kooperatifçilik konusundaki yazılarınızı bekliyoruz.

Bu sayımız; örgütlenme, tarım, kırsal kalkınma ve çevre sorunlarıyla ilgili çalışmaları kapsamaktadır. Prof.Dr. Celal ER hocamız, "Kırsal Yerleşim, Çiftçi Teşkilatlanması, Toplu Çiftlikler ve Merkez Köyler" isimli yazısında kırsal yerleşimler, kırsal yerleşim şekilleri, Türkiye'de kırsal yapı, toplu çiftlikler ve toplu çiftlikler projesi üzerinde durmuştur. Araş. Gör. Erdemir GÜNDOĞMUŞ Türkiye'de 1980 sonrasında tarıma dayalı sanayilerin geliştirilebilmesinde kooperatiflerin etkisi ve bunun önemini incelemektedir. Erzurum Atatürk Üniversitesinden Prof.Dr. Tayyar AY-YILDIZ ve Araş.Gör. Kenan PEKER tarımda önemli sorunların başında gelen ve işgücü produktivitesini düşünen atıl işgücü konusunu Erzurum İli Pasinler ilçesi tarım işletmeleri örneğiyle incelemişler ve işletme tipine göre atıl işgücü oranının değiştiğini belirterek, çözüm önerileri getirmişlerdir.

Doç.Dr.Ahmet ÖZÇELİK ve Araş.Gör. Vedat CEYHAN tarımda risk ve belirsizlik ile risk ve belirsizlik altında karar alma ve kâr maksimizasyonu konusunu incelemişler ve tarımda risk altında karar almada dikkat edilecek konuları açıklamışlardır.

Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü doktora öğrencilerinden Sirel GÖLÖNÜ makalesinde çevre konusundaki milli ve milletlerarası seviyedeki duyarlılığı vurguladıktan sonra, çevre sorunlarının önlenmesi için milletlerarası seviyede yapılan ilk çalışmaları belirlemektedir.

Doç.Dr. Ali BAYRAK'ta "Türkiye'de Bitkisel Yağ Sanayi" konulu çalışmasında, tarıma dayalı sanayinin önemli bir dalı olan bitkisel yağ sanayinin, ülkemizdeki durumunu, sorunlarını inceledikten sonra bu konuda yeterliliğe ulaşabilmenin yollarını açıklamaktadır.

Yukarıda, ana temalarına değinilen bu sayımızdaki makalelerin tüm okuyularımıza ve ilgilenenlere yararlı olabileceği umudu ve kooperatifçi selamlarımızla...

KIRSAL YERLEŞİM, ÇİFTÇİ TEŞKİLATLANMASI, TOPLU ÇİFTLİKLER VE MERKEZ KÖYLER

*Prof.Dr. Celâl ER **

GİRİŞ

Türkiye'de hala nüfusun büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşamakta ve geçimini tarımsal üretimden sağlamaktadır. Kırsal kesimde yaşayan halkın çoğunlukla hayat seviyesi yetersizdir. Bu nedenle, halkın tümünü çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmayı amaçlayan çabaların öncelikle kırsal yörelerden başlatılması milli kalkınmamızı daha sağlam temellere dayandıracaktır. Kırsal kesimin kalkındırılmasında başarı sağlayabilmek için ise ilk hedef, tarımsal üretimin artırılmasıyla ekonomik bir gelişme sağlamaktır. Ancak, ekonomik alanda meydana getirilmek istenen gelişmeye paralel olarak istenilen sosyal, kültürel ve fiziksel gelişmelerin de planlanması bir zarurettir.

Kırsal kesimdeki nüfus, kırsal yerleşim olarak tanımlanan, toplu veya dağınık bir nitelik gösteren yerleşme birimlerinde yaşamaktadır. Kırsal yerleşmeler, adından da anlaşılacağı gibi, kırsal alan üzerinde kurulmuş, geçim kaynağı tarımsal üretime dayanan, çoğunlukla nüfusu az bir yerleşim şeklidir. Ülke içine dağılmış olan ve birbirlerinden farklı özellikleri içeren bu birimlerin kalkındırılmasının ve bu amaçla hazırlanacak planların, ülke kalkınmasında büyük payı vardır. Aslında, toplumların kalkındırılması, onları oluşturan küçük birimlerin kalkındırılmalarıyla gerçekleşebilir. Bu amaçla hazırlanması gereken planlar, hem milli plan ve bölge planlarında tasarlanan yatırım ve hizmetlerin kırsal yerleşmeler düzeyinde uygulanmasına hem de kırsal yerleşmelerle bunların bulunduğu bölgeler arasında kalkınma yönünden bir uyumun yaratılmasına hizmet ederler.

Yerleşimler, ister toplu ister dağınık olsun, bunları oluşturan ana birimler tarım işletmeleridir. Tarımsal gayretlerin ve dolayısıyla tarım işletmelerinin tip ve nitelikleri, işletmelerin bulunduğu yörenin özelliklerine ve işletmenin ekonomik durumuna bağlıdır. İşletmenin tip ve özellikleri ne olursa olsun tarımsal işletmeler, tarımsal çabaların bir bütün olarak yürütüldüğü birimler olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, tarım işletmeleri, bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretildiği ve bunlardan

(*) A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi

bazılarının işlenip mamul ve yarı mamul tüketim maddeleri haline dönüştürüldüğü birimlerdir. Tarımsal işlerin yönetildiği tarla dışı hizmetlerin yapıldığı ve çiftçi ailesinin yaşadığı yer olan işletme merkezinde, bu gayretlerin istenilen ve rasyonel bir şekilde yapılabilmesi için birbirinden farklı yapı ve tesislere ihtiyaç duyulur. Genel bir deyişle, tarım işletmesi bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretildiği bir fabrika; işletme merkezi ise, bu çabaların yürütüldüğü bir merkez görünümündedir.

İşletme merkezinde ihtiyaç duyulan yapı ve tesislerin çeşitleri, tipleri, büyüklükleri ve sayılarına çoğunlukla;

1. İşletmenin Tipi,
2. İşletmenin Büyüklüğü,
3. Verimlilik Düzeyi,
4. Gelir Durumu,
5. İklim Koşulları,
6. Mülkiyet Durumu etkilidir.

Bunların dışında, tarımla uğraşan halkın kökeni, gelenek ve kültür düzeyleri, işletmenin mekanizasyon seviyesi, tarım metodlarında ortaya çıkan değişmeler, ulaşım durumu ve pazar şartları gibi etkenler de tarım işletmelerinde bina ve tesislerin çeşit ve sayılarına ve dolaylı olarak da bunlara yapılan yatırıma etki yaparlar.

Tarımsal işletmelerde bulunan yapı ve tesisler

1. Konut,
2. Hayvan Barınakları,
3. Depolama ve Koruma Yapıları,
4. Ürün Değerlendirme ve Pazarlama Yapıları olmak üzere dört grupta toplanabilir.

Konut, çiftçi ailesinin yaşamını sürdürdüğü yer ve aynı zamanda işletmenin idare edildiği bir iş merkezidir. İşletmenin bugünkü ve gelecekteki işlerinin tümü buradan planlanır. Hayvan barınakları, iş ve gelir hayvanlarının barındığı, bakıldığı yerlerdir. Bu yapılar, işletmede üretilen bitkisel ürünlerin bir kısmının hayvansal ürünlere çevrildiği bir fabrika olarak da düşünülebilir. Depolama ve koruma yapıları, işletmede üretilen ürünün tüketimine veya pazara sevkine kadar depolanıp saklandığı, alet ve makinelerin dış etkenlerden korunduğu her türlü yapıyı içerir. Ürün değerlendirme ve pazarlama yapıları ise, depolama yapılarına paralel olarak çoğunlukla yıkama, paketleme, sınıflama gibi işlemlerle birlikte ürünün yarı veya tam işlenmiş hale getirilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan özel hizmet binalarıdır.

Yukarıda değinilen ana gruplar dışında kalan ve tarım işletmelerinde ihtiyaç duyulan yapıların belli başlıcaları ise, işletmenin içme ve kullanma suyu tesisleri, pis suları arıtma tesisleri, seralar, toprak ve su muhafaza yapıları, tarımsal yollar, çitler ve benzeri yapı ve tesislerdir.

Tarım işletmelerinde, işletmenin tipine, büyüklüğüne ve çevre şartlarına bağlı olarak yukarıda değinilen yapıların hepsine veya ihtiyaç ve imkânlarla göre bir kısmına rastlanır. İşletmenin tip ve nitelikleri ne olursa olsun, bütün tarımsal yapıların yapılmasında dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, üretimde fazlalık ve daha yüksek kalitenin sağlanmasıdır. Bunun için tarımsal yapı ve tesislerin bazı önemli işlevleri içermesi gerekir. Bu nedenle, işletme yapıları iklim şartlarının, arzu edilmeyen canlı ve cansızlara karşı yeterli bir koruma temin etmeli; işletmede işleri kolaylaştırmalı ve işletmecilik yönünden yararlı olmalıdır. Bu nokta, yapıların iyi bir çevre kontrolü ve yeterli alan sağlamalarıyla, çeşitli birimlerin rasyonel bir şekilde düzenlemeleriyle ve yapıların çok yönlü bir kullanılma imkânı verecek şekilde planlanmalarıyla gerçekleştirilebilir. İşletme bina ve tesislerinin sözü edilen bu işlevlerini yerine getirmeleri, bölgenin doğal koşullarına, işletmenin şekline ve binaların kullanılma şartlarına göre değişir. Bu arada, işletme ve yapı tesislerinin kendilerinden beklenen işlevlerinden fedakârlık yapılmaksızın mümkün olduğu kadar ucuza mal edilmeleri de arzu edilen bir noktadır.

Bu noktaların gerçekleştirilmesi ise, yapı unsurlarının teşkilinde uygun kalitede malzeme kullanılması, yapı unsurlarıyla yapı ünitelerinin en uygun bir şekilde planlanması, inşaatı ve bunlarla ilgili bilginin uygulanması ile sağlanabilir. Uygun malzeme, planlama ve inşaat tekniğinin araştırılıp bulunması da yapı ile ilgili temel bilgilerin elde edilmesi ile mümkündür. Çünkü gerek bir binanın planlanması, projelenmesi ve inşaatında; gerek tarım işletmelerini oluşturan çeşitli binaların tertip ve tanziminde mühendislik tekniğinin gerektirdiği noktaların analizi ve sonuçlandırılması ancak bunların dayandığı bilgi ile yapılabilir. Bundan dolayı planlama, projelendirme ve binaların inşaatı olmak üzere üç safha üzerinde durulması gereklidir.

Planlama aşamasında, tarımsal yapıların genel yerleştirme, tertip ve boyutlandırılmasına etki yapan fonksiyonel istekler gözönünde bulundurularak, en iyi çözüm olarak belirlenen bir veya daha fazla seçenek üzerinde durulur. Planlama aşamasında ekonomik, sosyal, yasal, estetik ve benzeri etkenler de önemle dikkate alınır.

Projelendirme aşamasında, planlama aşamasında uygun bulunan seçenekler etraflı bir şekilde analiz edilerek söz konusu yapı veya tesisi oluşturan yapı elemanları ve ek-yerlerinin en uygun boyutları ve detayları tesbit edilir.

Inşaat aşamasında ise, uygun malzeme, ekipman ve personel temin edilerek yapılar inşa edilir.

Memleketimizde, tarımsal yapıların çoğunlukla kendilerinden beklenen işlevlerini yapmadığı ve rantabiliteye olumsuz etki yaptıkları bilinen gerçeklerdendir. Bu durumun başlıca nedenleri arasında, mevcut şartların ve işletme ihtiyaçlarının objektif bir şekilde incelenmemesi yer alır. Yapılar çoğunlukla işletme sahiplerinin isteklerine, peşin kararlarına ve komşu işletmelerin iyi bir örnek olmaktan uzak tiplerine benzer bir şekilde inşa edilmektedir. Çoğu zaman yapıların, işletmenin aktif bir ta-

mamlayıcısı olduğu gözönünde bulundurulmadığı gibi yapılan yatırımın sınırlarının tesbitine bile ihtiyaç duyulmaz. Gerek işletme merkezlerinin, gerek işletme yapılarının planlanması, işletmelerin bulunduğu yörenin topoğrafik ve iklim şartlarının özelliklerine, işletme tipine ve büyüklüğüne uygun olması gerekir. Halbuki, günümüzde işletme yapıları, çoğunlukla minimum planlama ilkelerine bile uygun olmaktan uzaktır.

Bu sakıncaların ortadan kaldırılabilmesi çeşitli bölgelerimizde farklı işletme tiplerine uygun tarımsal yapılara ilişkin çalışmaların; yapı mekaniği, yapı malzemesi, çevre şartları, hayvanların ve bitkisel ürünlerin çevre koşullarına karşı reaksiyonları, yapıların ekonomik nitelikleri ve işlevleri estetik ve iş ekonomisi gibi temel etkenlerin araştırılması suretiyle yapılması gerekir. Tarımsal yapılara ilişkin çalışmalar sonucunda ulaşılabilecek neticeler;

1. Üretimi arttırmak, bitkisel ve hayvansal ürün kaybını en az düzeye indirmek,
2. Üretim maddelerinin elde edilmesinde iş ekonomisini sağlamak ve maliyeti düşürmek,
3. Gıda maddelerini daha iyi koruyabilmek,
4. İnşaat maliyetini en az düzeye indirmek,
5. Çiftçi ailesinin hayat şartlarını düzeltmek şeklinde özetlenebilir.

KIRSAL YERLEŞİMLER

Geniş anlamıyla yerleşimler; doğa, insan ve onların yaptıklarından bir alan parçasıdır diye tanımlanabilir. Bu açıdan bakılırsa ilkel topluluklar, çadır hayatı sürdüren göçebe, yarı göçebe toplulukların barındıkları geçici yerleşimler yanında şehir, kasaba ve köy gibi sürekli yerleşimler de bu tanım içerisine girmektedir. Aslında yerleşimi oluşturan etkenler ve bunların birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri özet bir deyişle, yerleşim ana çabaları, nüfus ve işlevsel niteliği yerleşim şeklini belirler. Yerleşimler herşeyden önce insan topluluklarının varlığını ve gayretlerini devam ettirebilmek amacıyla oluşturulmuş çok sayıda yapıyı içerirler.

Yerleşimler yapılarına göre kırsal, tarımsal yerleşimler ve kentsel yerleşimler diye iki ana gruba ayrılabilir. Bu iki yerleşim şeklini birbirinden ayıran en önemli nitelikler, işlevsel ayrıcalıkları ve nüfus sayılarıdır. Kırsal yerleşimler, adından da anlaşılacağı gibi kırsal alan üzerinde kurulmuş, geçim kaynağı tarımsal üretime dayanan, çoğunlukla nüfusu az bir yerleşim şeklidir. Bu tip yerleşimler, kendilerine özgü kültürleriyle, sosyal dayanışmalarının kuvvetli ve sosyal yapılarının homojen olmalarıyla kentsel yerleşimlerden ayrılırlar.

Günümüzde kırsal ve kentsel yörelerde yaşayan toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel düzeylerinde büyük farklılıklar vardır. Bu nedenle iki toplum arasında ortaya çıkan kutuplaşma önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorun ancak, kırsal yörelerin kalkındırılmasıyla, anlamlı bir deyişle, kır ile kent yaşam düzeyleri

arasındaki farklılıkların imkânlar ölçüsünde giderilmesiyle çözümlenebilir. Bu ise, tarımsal verimi artırarak çiftçinin gelir düzeyini yükseltmek, kırsal kesimdeki fazla işgücüne tarım dışı alanlarda iş imkânları yaratmak ve ekonomik yönden kalkınan bu topluma sosyal, kültürel ve fiziksel ihtiyaçlarını sağlamakla giderilebilir. Ancak, bu yolda yapılacak çalışmalarda elde edilecek başarının toplumun yapısına ve sorunun niteliğine bağlı olarak değişeceğini hatırdan çıkarmamalıdır. Nitekim, kırsal yörelerin kalkındırılması çabaları ve ulaşılan sonuçlar kalkınmakta olan ülkelerle kalkınmış ülkelerde birbirinden tamamen farklıdır. Kalkınmış ülkelerde, kırsal kesimdeki geçimini tarımdan sağlayan nüfusta hızlı bir azalma olmuş, bu insanlara gelişmiş teknolojinin bir sonucu olarak, diğer bir ekonomik alanlarda iş olanakları sağlanabilmiştir. Bunun yanında kırsal yörede işletmeler büyümüş, tarımı rasyonel kılma çabalarında başarıya ulaşılmıştır. Bu gibi toplumların kültürel düzeyleri yüksek, ekonomik imkânları ise fazladır. Bu nedenle, üretimi artırıcı her türlü teknolojik yenilikler çabucak benimsenip uygulanmış, böylece tarımda hızlı bir verim artışı ortaya çıkmıştır. Sonuçta, kırsal yöreler hızla kalkınmış ve kırsal ile kent arasındaki farklılık azalmıştır.

Kalkınmakta olan ülkelerdeki kırsal kesimin sorunları ise çok farklı bir görünüme sahiptir. Henüz Türkiye'nin de bu ülkeler arasında olduğu bilimsel bir gerçektir. Bu gibi ülkelerde nüfusun çoğunluğu kırsal yörelerde yaşamakta ve geçimini tarımdan sağlamaktadır. Halkın kültür ve yaşam düzeyi düşüktür. Arazi mülkiyeti ve kullanma düzenindeki aksaklıklar nedeniyle, arazi çok küçük parçalara bölünmüştür. Tarımsal verim düşük, üretilen ürünlerin tüketiciye iletilmesi ise düzensizdir. Bunlara ek olarak kırsal kesimde eğitim, sağlık koşulları ve alt yapı tesisleri ya hiç yoktur ya da yetersizdir. Bu nedenle, kent yaşamı köylüye çekici gelmekte, daha iyi hayat şartları ve ekonomik imkânlara kavuşma düşüncesiyle kırsal yöreden göç etmektedir. Halbuki kalkınmakta olan ülkelerde sanayideki gelişme hızla artan nüfusa geçim imkanı sağlamaktan uzaktır. Bu nedenle, kente göç eden köylü, umduğu yaşam düzeyine kavuşamadığı gibi çok büyük sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunları ne merkezi idare ne de mahalli idareler çözememekte ve bugünkü İstanbul sorunu ortaya çıkmaktadır.

Kalkınma çabası içinde bulunan ülkemizde de yukarıda değinilen sorunların çoğunun varolduğu bir gerçektir. Nüfusumuzun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır. Her ne kadar bu kesimde yaşayan halkımızın ülkemiz nüfusu içindeki oranında bir düşme olduğu biliniyor ise de, kırsal alanda yaşayanların mutlak değer olarak sayısında devamlı bir artış olduğu da bir gerçektir. Nitekim, 1960 ve 1975 yılları arasında bu oran % 73.7'den % 62'ye düşmesine karşın kırsal yerleşimlerimizde yaşayanların sayısı 20.5 milyondan 25 milyona yükselmiştir. Sanayimizdeki gelişme, hızla artan nüfusumuza yeni istihdam imkânları sağlayamamaktadır. Arazi mülkiyeti düzensizdir. 4.3 milyon çiftçimizden % 75.1'i toplam tarım arazimizin ancak % 29.6'sını işlerken geriye kalan üst % 10'u, % 52'sini işlemektedir. Köylümüzün gelir düzeyi düşüktür. Sahip oldukları sosyal, kültürel altyapı hizmetleri yetersizdir. Örneğin 2760 kişiye bir hekim, hastanelerde ise 560 kişiye bir yatak düşmektedir.

Kısaca işaret edilen bu durumun üstesinden gelinerek köylümüzün hayat şartlarını insan onuruna yaraşır bir düzeye yükseltmek milli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal yerleşme alanlarımızın bu sosyo-ekonomik sorunun çözümlenmesi, soruna geniş kapsamlı eğilmeyi, özlü bir deyişle, çok yönlü bir yaklaşımla kırsal yerleşimlerimizin düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Bunun için bir yandan, üretimi artırıcı önlemler alınırken, diğer yandan her türlü sosyal, kültürel ve fiziksel faaliyet ve hizmetler sağlanmaya çalışılmalıdır. Planlı kalkınma çabası içinde olan ülkemizde sanayileşmemizi belli bir düzeye eriştirinceye kadar kır kesiminde yaşayan halkın tarım sektöründe çalışmaya devamı zorunludur. Özet olarak denilebilir ki toplumumuzun kalkındırılması için yapılacak her türlü çabanın planlı bir şekilde köye yöneltilmesi, kır kesimindeki nüfusun yerinde kalkındırılması gerekir.

Sözü edilen bu amaca erişmek ise, üç ayrı planlama aşamasında gerçekleştirilebilir. Birbirleriyle yakın ilişkisi olan makro-planlama, mikro planlama ve çok yönlü, şumullü planlama denilen bu üç ana sistemin tanımlanmasında yarar vardır.

Makro Planlama

Milli seviyede bir planlamadır. Bu planlamanın amacı, ülkenin ekonomik vesosyal şartlarında, temel üretim araçlarının milli seviyede en uygun seçeneğe yöneltilmesidir. bu sistemde, milli ekonominin gelişme hızı gözönünde tutularak tarım kesimi için planlar hazırlanır, tarımsal ürünlere olan talebi etkileyen etmenler tesbit edilerek iç pazarlarda talep artışı, ihracat imkânları tarımsal ürünlere fiyat tahmini ve benzeri uygulamalar yapılır.

Mikro Planlama

Aile işletmeleri düzeyinde yapılan bir planlamadır. Bu planlamada amaç, temel üretim araçlarının çiftçinin ortalama geliri, milli ortalama gelir projeksiyonlarının altına düşmeyecek şekilde düzenlenmesidir. Bu sistem, ülkenin mevcut şartlarında sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyo-politik etkenlerinde dikkate alınmasıyla geliştirilen "tarım işletmesi tip modelleri"ne dayanır ve böylece mikro planlama yardımıyla milli plan en küçük birimlere kadar götürülür.

Çok Yönlü Planlama

Makro ve mikro düzeydeki planlar arasında bölgesel, yöresel bir ilişki kurulmalıdır. çok yönlü planlama "Kır kesiminde canlı ve kendi kendine yaşayabilir birimler ve kuruluşlar yaratmak bir yana, pazara ve piyasaya yönelik ekonomik üretim yapabilecek işletmeleri ortaya koymak, köy ve kent arasındaki boşluğu kapatmak, ayrıcalıkları azaltmak ve kır bölgesini kenti çekici gören akımları önleyecek biçimde rahatça çalışıp yaşanabilir bir duruma getirmek amacıyla, bölgede mevcut kaynakların en rasyonel bir şekilde işletilmesinin ve planlanan kırsal bölgeyi etkileyici bütün faktörlerin zaman,

mekân çerçevesi içerisinde kalkınmayı en kısa yoldan sağlayacak şekilde, gelişmenin gerektirdiği bağlarla birbirlerine bağlı olarak planlanmasıdır" biçiminde tanımlanmaktadır.

Tanımdan da anlaşılacağı gibi bu sistem; sadece köydeki tarımsal kalkınmayı esas almayıp, aynı zamanda ele alınan kırsal bölgede köy ve kent arasında dengeli bir ilişki kurabilmek amacıyla tarım, sanayi ve hizmetlerin bütünleştirilmesi yollarını hedef olarak almaktadır. Çok yönlü planlamanın diğer bir özelliği de bölge düzeyinde planlamayı zorunlu kılmasıdır. Bunun nedeni, yapılan uygulamalar sonucu köy kalkınmasında en başarılı örneklerin milli imkânların belirli bir bölgede yoğunlaştırılması ile gerçekleştirilmiş olmasıdır. Ancak ele alınacak bölgenin alanı çok dikkatli bir biçimde tesbit edilmelidir. Çünkü, bu sistemde başarıya ulaşabilmek için seçilecek bölgenin, çok yönlü planlamanın ilkelerine ve etkilerine uygun büyüklükte olması zorunludur. Bu, coğrafik ya da etnik nitelikleri ile bölünmüş bir bölge olabildiği gibi bir akarsu havzası da olabilmektedir. Bunun yanında uygulamada bir il veya ilçeye bağlı köylerin oluşturduğu tüm kırsal alan da bir bölge olarak kabul edilmektedir. Görüldüğü gibi bölge, küçük bir alan olabildiği gibi çok büyük de olabilmektedir. Aslında, çeşitli ülkelerdeki uygulamalar bölgenin çok küçük veya çok büyük alınmadığı hallerde daha başarılı olduğunu göstermiştir. Çünkü, milli veya çok geniş bir bölge düzeyinde çok yönlü planlama yapma imkânı olmadığı gibi, tek bir köyün de planlamada çok küçük bir birim olduğu görülmüştür. Bu nedenle çok yönlü planlamada bölgenin büyüklüğü ve sınırları, planın uygulamasında karşılaşılabilecek sorunları da içerecek bir şekilde değişebilir olmalı ve bu alanı planlanan bölgede sanayi gelişmesine ve hizmet sektörünün toplanmasına imkân verecek bir İl veya ilçeyi içerisine alan çeşitli köyler meydana getirmelidir. Böylece, tarımsal kaynakların, insan gücü değerlendirilmesi, hizmet ve sanayi kesimlerinin çok yönlü planlama bölgesi içerisine alınması sağlanabilecektir.

Kırsal alanın bölgesel düzeyde planlanması, köy kalkınmasına ilişkin tüm konuları içerir. Bu nedenle çok yönlü planlama sosyal, ekonomik ve fiziksel planlama olmak üzere alt gruplara ayrılır.

* Sosyal Planlama

Planlama bölgesinde nüfus durumu, nüfus artış hızı, iç ve dış göçler ve gruplaşmaların ortaya çıkardığı sorunlar, aile planlaması, eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetlerin planlanması gibi konuları içerir. Bu arada, yöresel önderlerin yetiştirilmesi, halkın girişkenliğinin artırılması herşeyi devletten bekleme alışkanlığının yerine, yardımları en iyi bir şekilde kullanılabilir duruma getirmesi gibi konular da iyi bir sosyal planlamanın çözeceği sorunlardır.

* Ekonomik Planlama

Bölgede bitkisel ve hayvansal üretimin planlanması, pazar ve pazarlama konularının düzenlenmesi, köylünün tarım bilgisinin artırılması, damızlık ve iyi tohum kullanılması, gübre, su ve toprak işleme, tarımsal mücadele, kooperatifleşme, üreticilerin çiftçi üretim birlikleri şeklinde teşkilatlandırılması ve kredi gibi üretimi artıran etkenlerin planlanması konuları, ekonomik planlama kapsamına girer. Ayrıca, küçük sanayi, el sanatları, tarım sanatları ve işgücü sorunları burada ele alınmalıdır.

* Fiziksel Planlama

Fiziksel planlama, her bir köyün fiziki varlığını oluşturan birimlerin düzenli bir şekilde yerleştirilmesi ile, köyler arasındaki sosyal ve ekonomik sorunları en kolay bir biçimde çözümünü sağlayacak yerleşme ve ulaştırma imkânlarını düzenler. Bu nedenle, köy içi ve köy dışı yollarının, içme suyunun, elektrifikasyon, toprak-su, imar planlaması, çevreyi koruma ve düzenleme planları, merkez köylerin seçimi ve planlanması, tarım işletme yapılarının planlanıp düzenlenmesi fiziksel planlama kapsamına girmektedir.

Netice olarak denilebilir ki, bu üç komponenti ile kısaca belirtilen kırsal yörelerin çok yönlü planlanmasında;

- Gerçekçi bir entansite düzeyinde yeter gelirli aile tarım işletmeleri yaratılmakta ve bu işletmelerin sürekliliği korunmaya (tarımsal üretimin yeni tarımsal işletme tip modellerine uydurulması) çalışılmaktadır.

- Kırsal alanda sanayinin geliştirilmesi ve tarımla bütünleşmesi öngörülmektedir.

- Çalışmaların yapıldığı bölgede kırsal toplumun ekonomik çabalarına ve sosyo-kültürel yaşantısına dolaylı ve doğrudan etki yapan bütün alt yapı tesisleri düzenlenmektedir.

- Kırsal alanda yeterli hizmet geliştirilmesi için elverişli bir ortam yaratılmak istenmektedir.

Ancak, sosyolojik açıdan yalnızca kalkınma için gerekli olan bu araçların sağlanmasıyla kırsal yörelerin kalkındırılmayacağı gözden uzak tutulmamalıdır. Kalkınmada başarı, aynı zamanda yeniliklerin halk tarafından benimsenip, halkın kalkınma hareketine katılmasıyla gerçekleşebilir. Kalkınma planları ne kadar iyi hazırlanırsa hazırlansın toplum bu planları benimsemezse planda arzu edilen yarar sağlanamaz. Bu nedenle, toplumun en çok sıkıntısını çektiği ihtiyaçlardan başlamak suretiyle kalkınma hareketinin kitleye benimsetilmesi zorunludur. İnsanlar, gerçekten arzu ettikleri bir şeyi elde etmek için canla başla çalışırlar. Toplumda, içinde bulunduğu şartları düzeltebilmek amacıyla kendi çabasına da gerek duyulduğu inancı yaratılabilir ve plan topluma benimsetilebilirse çok yönlü planlamada başarıya ulaşılabilir. Bu sebeple, kırsal yörelerde kalkınma, toplumla devletin ve toplumun kendi içerisinde düzenli bir işbirliği gerektirmektedir.

KIRSAL YERLEŞİM ŞEKİLLERİ

Tarihi gelişimi içerisinde kırsal yörelerde görülen yerleşim şekilleri, çiftçinin hayatını devam ettirdiği işletme merkezi ile tarım arazisi arasındaki ilişkiye göre, dağınık ve toplu olmak üzere iki ana grupta toplanabilir.

Dağınık Kırsal Yerleşim

Dağınık yerleşimlerde, işletme merkezleri tarım arazilerinin içinde ve çoğunlukla ortasında olup işletmeler tüm yerleşim alanına dağılmıştır. Bunlarda hizmet merkezleri yerleşimin merkezi bir yerinde ve ayrı olarak bulunur.

Bu tip yerleşimler dağınık büyük çiftlikler ve aile işletmeleri biçiminde olmak üzere iki alt grupta toplanabilir. Bunlardan birincisinde;

Çiftlik sahibinin yaşam düzeyi yüksektir. Tarımsal faaliyetlerin yürütülmesinde dışarıdan işçi kullanılması zorunludur. Bunun sonucunda ise yörede amaçları değişik iki sosyal sınıf oluşur. Bu sınıfların yaşam düzeyleri arasında büyük ayrıcalıkların bulunması sonucunda stabil olmayan sosyal bir bünye ortaya çıkar.

Tarımsal faaliyetler randımanlı ve yüksek verimlidir. Bölgesel hizmet merkezlerinin işletmelere olan uzaklığı fazladır. Ancak, bu sakınca eldeki motorlu araçlar sayesinde ortadan kalkabilir.

Komşu çiftliklere olan uzaklık eldeki imkânlar nedeniyle bir sakınca teşkil etmez.

Bu tip yerleşimlerde uzun yol şebekelerine, elektrik ve su tesislerine ihtiyaç olduğundan, alt yapı hizmetleri pahalıdır. Bu durum, bu tip yerleşimlerin en önemli sakıncalarından birini oluşturur.

Sonuç olarak denilebilir ki, dağınık büyük çiftlikler biçimindeki kırsal yerleşimler, tarımsal faaliyetlerin randımanlı olması yönünden yararlı ise de, toplumda bir sınıf farkının ortaya çıkması nedeniyle sakıncalıdır. Sonuçta, topraksız bir çiftçi sınıfı oluşur. Bu durum, ciddi sosyo-ekonomik sorunları doğurur. Başta Güneydoğu olmak üzere Türkiye'nin bazı bölgelerinde böyle yapılar sözkonusudur.

İkincisinde ise;

Tarımsal faaliyetlerde dışarıdan işçiye ihtiyaç duyulmaz,

Çiftçi ailesinin hayat seviyesi yeterlidir. Bölgede yaşayan ailelerin hayat seviyesi arasında büyük ayrıcalıkların olmaması nedeniyle sosyal durum güvenli ve stabildir.

Büyük çiftliklerde yararlanılan tarım metodlarının uygulanması güç olduğundan, tarımsal faaliyetler pek randımanlı değildir. Tarımsal faaliyetlerde yüksek entansite ve çiftçi üretim birlikleri, kooperatifleşme ile yeterli bir hayat standardı gerçekleştirilebilir.

Arazi toplulaştırılması başarılı olmasına karşın, arazi kalitesinde tecanüsün sağlanması güçtür.

Hizmet merkezlerine olan uzaklık bölge ve toplum kalkınması yönünden son derece olumsuzdur.

Komşu işletmeler arasındaki uzaklığın büyük olması nedeniyle, ekonomik ve sosyal alanda karşılıklı yardımlaşmanın geliştirilmesi mümkün değildir.

Bu yerleşim şeklinde de alt yapı hizmetleri oldukça pahalıdır.

Toplu Kırsal Yerleşim

Bu tip yerleşimlerde çiftçi, yerleşim alanının belirli bir yerinde bulunan köyde toplum halinde yaşar. Bu nedenle, işletme merkezleri, köyde, tarım arazileri ise köy dışındadır. Toplu yerleşim, geleneksel ve planlı toplu yerleşim olmak üzere iki alt gruba ayrılabilir.

Geleneksel toplu yerleşim herhangi bir planlamaya dayanmadan kır toplumunun tarihi gelişimi içerisinde kendiliğinden oluşmuş bir yerleşim şeklidir. Bu nedenle, geleneksel toplu yerleşimde köy içi parselasyonu düzensiz, yolların genişliği uzunluğu ve yerleşim alanına oranı yetersiz veya gereğinden fazladır. Bunlara ek olarak özellikle genişlikleri bakımından yollar çoğunlukla modern büyük alet ve ekipmanların köy içinde gidiş ve gelişini sınırlar. Bu yerleşim şekillenmesinde su temini, güvenlik, ulaşım, toplum halinde yaşama, savunma ve benzeri ihtiyaçlar etkili olmuştur.

Planlı toplu yerleşim şekli, az önce değinilen yerleşim şekillerinde görülen ve kır toplumunun sosyo-ekonomik yaşamına olumsuz etki yapan sakıncaların ortadan kaldırılabilmesi için kırsal yerleşimlerin düzenlenmesine duyulan ihtiyaçlar sonucu doğmuştur. Kırsal yerleşimlerin düzenlenmesinden güdülen amaç; tarımsal üretimi artırmak, artan üretimin sağladığı yararları daha yüksek seviyedeki yaşamın sosyal yararları ile dengelenerek sosyo-ekonomik bir norma erişmektir.

Bu norma erişmede, kırsal yerleşimin ana karakteri çoğunlukla geleneksel olan ülkelerde planlı toplu yerleşimi alt yapı yatırımlarının maliyetinin düşük olması, amaç edinilen sosyal ve kültürel çevrenin daha kolay gerçekleştirilebilmesi, üretim araçlarının iyi planlanması halinde çiftçi ailelerine yeterli gelir sağlayabilmesi imkânını vermesi sebebiyle üzerinde önemle durulan ve durulması gereken bir yerleşim şeklidir.

Aile tarım işletmeleri için çok uygun olan bu yerleşim şeklinin en belirgin özellikleri şu şekilde sıralanabilir.

- Çiftçi aileleri için yeterli hayat standardı sağlanabilir.
- Yerleşim bölgesindeki ailelerin hayat standartlarının birbirine benzemesi sebebiyle kararlı, barışık ve güvenli bir sosyal düzen oluşur.
- Arazi toplulaştırılması, çiftçi üretim birlikleri şeklinde örgütlenme ve kooperatifleşmenin uygulanması sonucu, tarımsal faaliyetler randımanlıdır.
- Hizmet merkezlerine olan mesafe kısadır. Toplum kalkınması ilkeleri başarıyla uygulanabilir.
- Komşu işletmeler arasındaki uzaklık azdır. Bu durum, karşılıklı ekonomik, sosyal yardımlaşmalar ve güvenlik yönünden uygundur.
- Yol şebekeleri, elektrik ve su tesisleri diğer yerleşim şekillerine göre kısadır. Bu nedenle, alt yapı tesislerine yapılan yatırımlar ekonomiktir.

TÜRKİYE'DE KIRSAL YAPI

Kırsal bölgelerimizin ıslahı ve çiftçilerimizin örgütlenmesine geçmeden önce ülkemizdeki kırsal yapının durumuna kısaca değinmekte yarar vardır.

Kırsal nüfusumuz, Köyİşleri ve Kooperatifler Bakanlığınca yapılan son envanter değerlendirmelere göre 88.000 dolayında kırsal yerleşim biriminde yaşamaktadır. Eldeki bilgiler ülkemizde yerleşimlerin çok dağınık olduğunu ve sayılarında devamlı bir artışın bulunduğunu göstermektedir. 1946 yılında il, ilçe, bucak merkezleri, köy muhtarlıkları, mahalle, kom, mezra ve benzeri küçük yerleşimlerle birlikte 64.756 yerleşme birimi olduğu tesbit edilmiştir. İkinci beş yıllık planda kırsal yerleşme sayısının 65 bin, üçüncü kalkınma planında 74 bin, dördüncü kalkınma planında ise 88 bin olduğu belirtilmektedir. Bu yerleşme yerlerinin 23.303'ü toplu, 12.337'si dağınık olmak üzere toplam 35.640'ı, köy kanununun uygulandığı ve yasal yönden köy olarak tanımlanan yerleşme birimleridir. Yani köy muhtarlıklarıdır. Geriye kalan 52.740'ı ise, idari yönden köy kanununun uygulandığı yerleşimlere bağlı çiftlik, mahalle, mezra, kom, oba ve benzeri diye adlandırılan az haneli yerleşme birimleridir.

Kırsal yerleşimlerimizin çoğunun nüfusu azdır. 1990 yılı verilerine göre kırsal yerleşimlerin % 58'inin nüfusunun 500 kişiden az olduğu ve bu yerleşimlerde toplam kır nüfusunun % 40'ının yaşadığı tesbit edilmiştir.

Kırsal yörelerimizdeki yerleşimlerin dağınık ve nüfusca az olmaları yanında, tarımsal üretimde rantabilite çok düşük bir düzeydedir. Bunun nedenlerinden biri de, arazi mülkiyetinin düzensiz olmasıdır. Bugün ülkemizdeki aile tarım işletmelerinin % 48.2'sinin arazi varlığı 1-20 dekar arasındadır. Başka bir deyişle, işletmelerimizin % 75.2'si, 50 dekardan az araziye sahiptir. Bu işletmeler ise, toplam tarım alanımızın ancak % 29.5'ini işlemektedirler. Buna karşın, geriye kalan işletmelerin üst % 10'u tarım arazisinin % 52'sini işlemektedir. Bunun dışında işletme arazisi çok parçalı, işletmeler arasında örgütlenme yetersiz veya hiç yoktur. Tarım işletmelerimiz ekonomik yönden kalkınabilmek için üretimi artırıcı modern tarım yöntemlerini uygulayamamaktadırlar. Bütün bu nedenlerin bir sonucu olarak, kırsal yörelerdeki tarım işletmelerimiz kendi kendine yeterli olamamaktadır. Diğer taraftan, ülkemiz koşullarında sosyo-ekonomik ve kültürel hizmetlerin her yerleşim birimine götürülmesine imkân yoktur. Götürülen münferit hizmetler ise, işletmelerimizin küçük ve dağınık yerleşimleri oluşturacak şekilde kırsal alana yayılmalarının bir sonucu olarak, bütün bölgeyi olumlu yönde etkileyememektedir.

Bu sebeple kırsal bölgelerin kalkındırılma çabalarında arzu edilen olumlu gelişmeyi sağlayabilmek için hizmetler götürülürken kırsal yerleşimler arasında yeniden bir teşkilatlanmaya gidilmelidir. Bu yapılanma dört farklı düzeyde olmalıdır.

1. Aile tarım işletmeleri,
2. Belirli sayıda tarım işletmelerinden oluşan uydu köyler,
3. Belirli sayıda uydu köy gruplarına hizmet sağlayan "MERKEZ KÖYLER",
4. Bütün bir kırsal bölgeye hizmet eden "Bölgesel Merkezler".

Aile tarım işletmeleri, kırsal bölgedeki tarımsal faaliyetlerin bir bütün halinde yürütüldüğü en küçük birimleri oluşturur. Kırsal bölgede yapılacak planlama çabalarında başarılı olabilmek için planın işletme düzeyine kadar indirilmesi gerekir. Bu nedenle, tarım işletmeleri kırsal alanın gelişmesinde önemli bir unsurdur. Yerleşim düzenlenmesinde, işletmelerde daha uygun bir yaşam ve daha iyi üretim sağlayabilmek için "Aile İşletmesi Tip Modelleri" hazırlanmalıdır. Bu modeller, projede öngörülen hayat seviyesini, düşünülen mekanizasyon ölçüsünde ve aile iş gücü ile gerçekleştirilebilecek büyüklükte olmalı ve hayat seviyesinin sürekliliğini güvence altına almalıdır.

Uydu köy, büyük bir çoğunluğunun geçimini tarımdan sağlayan ailelerin yaşadıkları ve ekonomik faaliyetlerini sürdürdükleri toplum olarak tanımlanır. Köy yasası ise nüfusu ikibinin altında olan yerleşimleri köy olarak tanımlamaktadır. Buna karşın mevcut köylerimizin % 98'inin nüfusu bu sayının altındadır. Geleneksel yerleşim düzeni gösteren ülkemizdeki 88.000 civarındaki yerleşim biriminin her birisi geçmişte, ekonomik ve sosyal yönden kendi kendine yeterli bir birim olma çabası içinde olmuştur. Bu çaba çok yanlış bir politika ve uygulama sonucu olarak sürekli olarak devletçe de desteklenmiştir. Bütün bunlara karşın yerleşim birimleri arasında sosyo-ekonomik bir ilişki kurulamamış, harcanan imkânlarla rağmen ülke çapında özlenen kalkınma düzeyine ulaşamamıştır.

Bölge düzeyinde sağlıklı bir kırsal toplum yaratmak ancak köy kalkınmasının gerçekleşmesiyle sağlanabilir. Köylerimizin çok dağınık ve küçük birimlerden oluşması kamusal hizmetler ve altyapı tesislerinin pahalıya mal olmasına neden olmaktadır. Bu durum, geleneksel yerleşim düzeninde, her köye sosyo-ekonomik hizmetlerin yeterince götürülerek köy kalkınmasının gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Her köye hizmet götürmek yerine birkaç köyün ihtiyacı olan hizmetlerin bir merkezde toplanmasıyla "Merkez Köyler" oluşturulmalıdır. Merkez köyler sayesinde hizmetlerin, daha geniş bir alana ve nüfusa gitmesi sağlanmış olacaktır. Bu merkezlerdeki sosyo-ekonomik hizmetlerden yararlanacak köy sayısı ve bu köylerin merkez köye uzaklıkları bölge şartlarına bağlı olarak değişir. Merkez köyler ilkokul, ortaokul, halk-eğitim merkezi, sağlık ocağı, ürün koruma ve pazarlama tesislerini, tarım makinaları tamirhanelerini içerebilir. Bunun dışında buralara yapılacak konutlarda kamu personelinin kır kesiminde devamlı kalmaları sağlanabilir. Bu nedenle merkez köyler, çevresinde bulunan önemli sayıda uydu yerleşim biriminin sosyo-ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir şekilde donatılmalı ve gelecekteki gelişimin doğuracağı ihtiyaçları karşılayabilecek potansiyele sahip olmalıdır.

Merkez köyler, hizmet ettikleri uydu köylerin bütün ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarını karşılamaya yeterli olmayabilir. Bazı hizmetler, topluluklar asgari büyüklüğe ulaşmadığı takdirde pahalıya mal olmaktadır. Çünkü, nüfus arttıkça kişi başına gider azalmakta, belli bir büyüklükte bu, optimuma varmaktadır. Doğru bir ifade ile, bazı hizmetlerin rasyonelliği hizmet edilen toplum nüfusunun belirli bir düzeyin altında olmamasını gerektirir. Bu nedenle, birkaç merkez köyün bağlandığı "Bölgesel Merkez'ler oluşturabilir. Bu merkezler daha fazla nüfusu gerektiren ve merkez köylere ge-

tirilemeyen, bölgenin kalkınmasına katkıda bulunacak banka, fabrika, hastahane ve benzeri, her türlü hizmetleri bulundurlar. Bölgesel merkezler, daha büyük kapasiteli ve hacimli kırsal endüstrinin kurulacağı yerleşim birimleri olarak planlanmalıdırlar.

TOPLU ÇİFTLİKLER

Topraklar, arazi olarak üretimde kullanılmaya başlandığından günümüze kadar geçen süre içerisinde, muhtelif şekillerde faydalanılmış ve arazi mülkiyet ve kullanma açısından bir takım önemli safhalardan geçilmiştir. Fakat bu kullanma şekilleri içerisinde en önemlisi ferdi mülkiyet ve ferdi mülkiyete dayalı birbirine benzeyen, birbirlerinden küçük farkları olan rejimlerdir. Yine tarih içerisinde bir takım sosyal, hatta ekonomik endişelerle arazilerin toplu mülkiyet şeklinde de kullanıldığına şahit olunmaktadır. Ferdi mülkiyet rejiminde ileri tarım teknikleri ve günümüz teknolojisini uygulayarak çok üstün kaliteli ve çok yüksek verim almak mümkün olduğu halde, toplu mülkiyet rejiminde ise yer yer verim düşüklükleriyle ve eski teknolojilerle karşılaştırılması kaçınılmazdır. Ne var ki, bu sayede insanlar arasında sosyal bir seviye farklılığının uçurumları ortaya çıkmamaktadır. Ama alınacak akılcı tedbirlerle yoklukta eşitlik yerine, varlıkta ve zenginlikte adil ölçüler esas alınarak, hiç olmazsa bir derecede sosyal adalet sağlanabilir.

Arazi İşletme Şekilleri

Ferdi aile işletmesi yanında, araziler değişik zamanlarda ve ülkelerde toplu mülkiyet esasına göre de işletilmiş ve halen de işletilmektedir. Rusya'daki 1917 Sosyalist devriminden sonra mutlak mülkiyetin topluma ait olduğu iddia edildiğinden, sosyalist ülkelerde bir çeşit toplu mülkiyet uygulamaları yapılmıştır. Söz konusu uygulamalar, özellikle 1961 yılından sonra uzun süre Türkiye gündeminde de tartışılmış, arazi mülkiyet rejiminin düzensiz olduğu ve topraksız çiftçi nisbetinin yüksek bulunduğu bölgelerde sadece toprak dağıtılması esasına dayanan bir toprak reformu uygulanması konusunda baskılar yapılmıştır.

Türkiye'de tarım işletmelerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan, küçük ve parçalı araziye sahip bulunan zirai işletmelerin ekonomik bir yapıya kavuşturulması için yapılacak rehabilitasyon çalışmalarından sonra, arazilerin boş bırakılmaması ve özellikle hızlı ve kitle halindeki göçlerden sonra, sahip olunan topraklar, teşkil edilecek çiftçi üretim birlikleri tarafından toplu olarak işletilebilmelidir. Bu sayede son yıllarda düşme eğilimi gösteren verim ve rekolte noksanlıklarının önüne geçilebilecektir.

Kurulacak çiftçi üretim birliklerinde, küçük toprak sahipleri ve topraklarını bırakıp büyük şehirlere ve sanayi merkezlerine göç eden çiftçilerin mülkiyetlerine dokunulmaksızın, gönüllülük esasına dayanan bir anlayışla, ülke ölçüsünde verimi, tarımsal rekolteyi artırmak için gereken her türlü tedbir alınacaktır. Bu şekildeki uygulamaların tipik örneklerine İtalya'nın kuzeyinde, İspanya'da, Güney Fransa ve Yunanistan'da rastlanmaktadır. Buralarda toplu üretim kooperatifi şeklinde örgütlenen, küçük çiftçilerin kooperatifleri finans yönünden hükümetler tarafından da desteklenmektedirler.

Genellikle arazinin kooperatif ortakları veya çiftçi üretim birliklerinin üyeleri tarafından işletildiği bu örgütlerde, üç ayrı statüde çiftçi bulunabilmektedir. Bunlardan birincisi hem toprak sahibi, hem de örgütte çalışmakta, ikincisi toprak sahibi fakat örgütte çalışmamakta ve üçüncüsü ise örgütte çalışmakta fakat toprak sahibi değildir.

Sadece toprağıyla geçinemeyen, ekonomik büyüklükte üretim yapmaya elverişli toprağı olmayan küçük çiftçiler, kendileri kente veya sanayiye giderken topraklarını boş bırakmayıp kooperatife veya birliğe mülkiyet hakkı saklı kalmak kaydıyla devrederek yapılacak üretimden bir pay alma imkânına kavuşacaklardır. Böylece çiftçi üretim birlikleri, birlikte çalışan toprağı az olan veya yeteri kadar toprağı olmayan üyelerine önemli ölçüde gelir sağlamış olacaklardır.

Arazinin müşterek mülkiyeti ve toplu işletmecilik şeklinde kullanıldığı özel bir yaklaşıma da İsrail'de rastlanmaktadır. Bu uygulama şekli başarılı olmakla beraber; başarının sırrı, toprakların müşterek mülkiyette kullanılması yanında, birim alana çok yüksek ölçüde girdi kullanılmasından, dünya Yahudi fonundan çok büyük paralar temin edilmesinden ve Kibutz ve Moşav'larda çalışan çiftçilerin çok yüksek eğitilmiş ve son derece kalifiye iş gücüne sahip olmasının bir başka sebebidir.

Türkiye için, ferdî mülkiyetin dışındaki bu tür kollektivist mülkiyet ve arazi işletme şekillerinin ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan uygun olmayacağı düşünülmektedir.

Türkiye'de İşletmelerin Yapısı

Türkiye'de eldeki bilgilere göre 4.1 milyon adet tarım işletmesi bulunmakta ve bu işletmelerin 50 dekarın altında arazi varlığına sahip olanlarının nisbeti % 62.10'dur. Yine aynı şekilde 50 dekardan daha az araziye sahip olan işletmelerin genel kültür arazisi içindeki payı % 20'dir. 100 dekardan daha az arazi varlığına sahip olanların payı ise % 41.28 ve 200 dekardan daha az arazi varlığına sahip olanların oranı % 65.12'dir. Ayrıca bir çiftçi ailesinin sahip olduğu arazi tek bir parçadan ibaret değildir. Küçük çiftçilerin üretim yaptıkları işletmelerdeki arazi parçalıdır. Özellikle sahil kuşaklarında ve geçit bölgelerimizde bu durum had safhaya ulaşmıştır. Çiftçi işletmelerindeki parçaların ortalama büyüklüğü 3-5 dekar ve bir işletmedeki parça sayısı 7-9 arasında değişmektedir. Bu parçaların işletme merkezine (köye) ve birbirlerine olan ortalama uzaklığı 3 km. olup, bazen bu mesafe 5-7 km'ye bile çıkmaktadır. Bunun neticesinde başta alet-ekipman olmak üzere ekonomik üretim için gerekli girdiler istenilen yoğunlukta kullanılamamaktadır. Diğer bir söyleyişle intensiv tarım usulleri ile teknoloji uygulanamamaktadır. Bu durum ise verimliliği azaltmakta, çiftçi örgütlenmesini engellemekte, üretimin değerlendirilmesini zorlaştırmakta ve pazara ve piyasaya üretim arzı yollarını tıkamaktadır.

Tarımı İleri Ülkelerde Durum

Tarımı ileri olan bütün ülkelerde yapılan kapsamlı ve ısrarlı uygulamalarla bu bozuk işletme yapısı ve düzeni iyileştirilmiştir. Burada çok önemli bir hususu işaret et-

mekte yarar vardır. O da, Türkiye'nin her konuda kendisini Avrupa Birliği standartlarına göre hazırlamaya gayret etmesidir. Aksi halde daha çok zaman kaybedeceği çok açık olarak görülmektedir. Zamanımızda gerek OECD ülkeleri, gerek Avrupa birliği üyesi ülkeler, hem tarım alanlarındaki yukarıda işaret ettiğimiz sorunları hem de kırsal alandaki bozuk yerleşim düzenini çoktan ıslah etmişlerdir. Bugün Japonya'dan tutun Avusturya'ya, Hollanda'dan, İtalya'ya ve Portekiz'den İsveç ve Norveç'e kadar bütün sanayileşmiş ve tarımı ile kırsal kalkınmasını tamamlamış ülkeler bu meseleleri halletmişlerdir. Gerek Avrupa Birliği ve gerekse OECD ülkelerinde tarım alanları ve işletmeleri ile ve kırsal kesim ile ilgili sorunlar çözüldükten sonra, bu sorunların tekrar ortaya çıkmaması için de gerekli yasal ve teknik önlemler alınmış ve bu tedbirlerden en küçük bir taviz dahi söz konusu değildir.

Zaman zaman kamuoyunda ve toplumda Türkiye'nin gerek Avrupa Gümrük Birliği'ne girmesi ve gerekse Avrupa Birliği'ne tam üyeliği ciddi tartışmalara sebep olmaktadır. bu konuda tartışma yapanlardan bir kısmı Türkiye'nin ayrı bir inanç ve kültür dünyasına mensup olduğu için zaten bu birliğe alınmayacağını ifade etmekte ve hatta böyle bir ortaklığa girilmesinin Türkiye açısından lüzumsuz olduğunu belirtmektedirler. Esasen bu görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü Türkiye gerek ekonomik yapısı, gerek sosyal bünye ve gerekse siyaseten bu oluşumlara üye olmaya ve bu topluluklarla entegrasyona hazırlanabilmiş değildir. Bunun en güzel örneği de Türkiye tarımındaki yapı bozukluğu ve kırsal yerleşim yerlerinin halledilmemiş pek çok probleminin var oluşudur. Yukarıda da belirtildiği gibi gerek Avrupa Birliği ülkelerinde gerekse OECD ülkelerinde köy-kent farkı hemen hemen ortadan kalkmış, yerleşim yeri ve tarım işletmelerinin yapısı ıslah edilmiştir. Bugün Avrupa Birliğine üye olan ülkelerde çok büyük şehir ve sanayi merkezleri hariç, kırsal kesimle şehir ve kasabalar arasında hayat standartları, gelir seviyesi ve sosyo-ekonomik bakımdan olan farklılıklar hemen hemen ortadan kalkmıştır. Esefle müşahade edilmektedir ki, Türkiye'deki bu farklılıkların değil ortadan kalkmak, geçen zaman içinde büyümesi söz konusudur. İşte bütün bu olumsuzlukların halledilmesi için yeni bir kırsal kalkınma modeli olarak Toplu Çiftlikler Projesi teklif edilmektedir. Buradaki ana tema çiftçi işletmelerinin ekonomik üretim yapabilecek bir yapıya kavuşturulması, yani çiftçi gelirlerinin artırılması, köylerimizin MERKEZ köy haline getirilerek önemli ölçüde kasabalaştırılması, şehirde ne varsa köylerde de bunların bulunabilmesi, kırsal kesimdeki nüfusun bir plan ve program dahilinde tarım dışına çıkarılması ve fakat tarım sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam yaratılarak insanların buldukları yerlerde çalıştırılabilmesidir. Böylece hem büyük şehirler gecekondulaşmadan kurtulacak, hem de kırsal kesimde yaşayanlar medeniyetin her türlü imkanlarından yararlanacaklardır.

TOPLU ÇİFTLİKLER PROJESİ

Toplu çiftlikler kavramından iki önemli anlam çıkarılmalıdır. Bunlardan birincisi, çiftçilik yapan ve kırsal kesimde yerleşmiş bulunan aile işletmelerinin sahip olduğu toprak varlığının, arazinin mümkün olduğu ölçüde bir bütünden ibaret kılınması, ikincisi ise, bu şekildeki aile işletmelerinin uydu köyler ve merkez köylerde yine mümkün

olan ölçüde toplu ve köye, yani yerleşim merkezine uzak olmamasıdır. Buradaki uzaklıktan anlaşılması gereken mesafe yaya yürüyüşle bir saatlik, yani 5 km.'lik mesafedir.

Bu projenin uygulanabilmesi için önemli ölçüde finansal kaynağa ihtiyaç olduğu şüphesizdir. Yalnız hemen ifade edilmelidir ki, bu proje kısa zamanda bütün Türkiye'de bir baştan öbür başa tatbik edilemez. Finansal kaynak bulunmuş bile olsa, konunun tabiatından gelen bir takım güçlükler sözkonusudur. Bunların aşılabilmesi için de zamana ihtiyaç vardır. Bunun için yapılacak iş, uzun vadeli bir plan yapılarak, bu planı her yıl gözden geçirilecek icra programlarıyla, Türkiye'nin herhangi bir yerinden başlayarak uygulamaya koymak ve sonra da buna devam etmektir. Tabi burada çok önemli ve altı çizilerek vurgulanması gereken, buna siyasi otoritenin kesin olarak karar vermiş ve bunun bir devlet politikası haline getirilmiş olmasıdır. İktidar ve hükümet değişiklikleriyle bu projenin uygulanmasından hiçbir şekilde vazgeçmemeli ve taviz dahi vermemelidir.

Toplu Çiftlikler Projesi uygulamasının birkaç önemli yönü daha sözkonusudur. Bunlardan birincisi, konunun finans yönü ve kaynak temin edilmesidir. Bu, her yıl devlet bütçesinden ayrılan kaynak ve temin edilecek düşük faizli ve uzun vadeli kreadilerle aşılabilecek bir hususdur. İkincisi ve belki de en önemlisi teknik uygulamaları yapabilecek teşkilatın ve buna paralel olarak uygulamayı gerçekleştirebilecek teknik bilgi ve kadroların oluşturulmasıdır. Çünkü Toplu Çiftlikler Projesi'nin teknik uygulamaları için en önemli husus kadastro işlemlerinin tamamlanması, arazi toplulaştırılması, kamulaştırma, arazi kabiliyet sınıflarının tesbiti, hazine arazilerinin ortaya konulması ve toprak dağıtımı ile değişik kademelerde arazi ıslahıdır. Bu işlemlerin yapılması sırasında, üzerinde durulacak en önemli konu uygulama alanlarında yapılacak işlemlerin gönüllülük esasına dayandırılmasıdır. Bunun için de kırsal kesimde yaşayanların bu uygulamalara ikna edilerek rızalarının alınması şarttır. Yapılacak bütün uygulamalarda demokratik kurallar ve insan haklarına azami dikkat sarfedilecektir.

Bir başka önemli konu da bu uygulamalara nereden ve nasıl başlanacağı meselesidir. Bunun da iki önemli metodu vardır. Uygulamalar; ya en az gelişmiş, tarımı ve kırsal yapısı son derece bozuk yörelerden başlatılabileceği gibi, bilgi düzeyi yüksek her türlü telkine açık menfaatin nerede olduğunu görebilen çiftçilerin bulunduğu bölgelerden de başlatılabilir. Bu projenin Türkiye'de çok uzun yıllardan beri çok büyük fiziki yatırımların yapıldığı ve asrın harikası sayılabilecek tüneller açılarak suyun getirildiği ve herkesin çok büyük verim artışları olacağını söylediği Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden başlatılmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Çünkü bölgeye suyun gelmesi verim artışlarının kendiliğinden olacağı anlamına gelmez. İşte ancak böyle projelerle, çiftçiler ekonomik işletme büyüklüklerine kavuşturulur, gerekli işletme kredileri ve girdiler temin edilebilirse ve özellikle su ve suyun idaresi iyi yapılabilirse başarı kazanılabilir ve TOPLU ÇİFTLİKLER Projesi de kendinden beklenen fonksiyonu yerine getirebilir. Bunun için uygulamada Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasına çok büyük görevler düşecektir.

Çıkarılacak bir yasa ve sratlı karar verip uygulamaya koyabilecek bir teŖkilatla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden baŖlanarak ve her yıl en az bir veya iki vilayette uygulanabilecek bu proje ile ortalama 50 yıl kadar bir sürede, Türkiye'de gerçekten özlenen ve tahayyül edilen kırsal kalkınma ve tarımsal rehabilitasyon baŖarılımıŖ olacaktır.

ÖZET

Özetlemek gerekirse, bu proje sayesinde, projenin uygulama alanında tarım kesimindeki fazla nüfus azaltılacak, i ve dıŖ pazarlar bol miktarda ürün sevkedilebilecek, sanayi malları için talep yaratılacak, vergi gelirleri artırılarak ve kendi kendine yeterlilik düzeyini aŖan bir seviyede üretimde bulunulabilecektir. Ayrıca fazla nüfusa önemli lde iŖ sahası açılacak, kırsal yerleŖimler güvenli, modern, her türlü altyapı ve üstyapı ihtiyaçlarını karŖılayabilecek bir bünye kazanacaktır. Yine, Kırsal YerleŖim ve Toplu iftlikler Projesinin tatbikatı ile iŖletmelerin bünyesi ekolojik farklılıkları değerlendirilebilecek bir yapıya kavuŖturulacak, iŖletmelerde sahip olunan arazilerin bütün ve yeterli büyüklükte oluŖu mevcut kaynakların etkin bir Ŗekilde kullanılmasını temin edecektir.

Yüksek tarım tekniklerinin kullanılması ve ucuz girdilerin temin edilebilmesi için, iŖletmelerin asgari iŖletme byklğinden daha büyük arazi varlığına sahip olmaları gereklidir. Bu büyüklük uygulamanın tatbik edileceği her bölge için yapılacak güvenilir araŖtırmalarla sulu ve kuru tarım Ŗartları dikkate alınarak tesbit edilecektir. Esasen bu konuda baŖta Tarım Reformu Genel Müdürlüğü ve Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma İdaresi BaŖkanlıęı olmak üzere önemli bilgilere sahip olan kurum ve kuruluŖlardan faydalanılacaktır. İŖletmelerde mekanizasyon seviyesinin artırılması için mŖterek makina parkları oluŖturulması yoluna gidilerek, insan gücünün tarıma dayalı sanayiye kaydırılması sağlanmış olacaktır. Bu proje sayesinde ifti üretim birlikleri kurularak çiftçiler en etkili bir Ŗekilde rgtleneceklerdir. Bu rgtler genel kurullar ve icra kurullarından oluŖacak ve her konuda iŖletme ve ihtisas kurullarına sahip olacaklardır.

Devlet tarafından yapılmıŖ iyileŖtirmelere ve slama sistemlerine, bunların devam ettirilmelerine, idare edilmelerine, bu sistemlerin bakım ve onarımlarına ifti retim Birlikleri sahip çıkacaktır. Bunun için de, çiftçilere bu tesislerin kendi malları olduğu kabul ettirilmeli ve yapılan iyileŖtirmelerin ve düzenlemelerin kendi menfaatleri için yapıldığına çiftçiler ikna edilmelidirler.

TÜRKİYE'DE 1980 SONRASINDA TARIMA DAYALI SANAYİNİN GENEL EKONOMİK DURUMU VE TARIMA DAYALI SANAYİLERİN GELİŞTİRİLEBİLMESİNDE KOOPERATİFLERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Araş. Gör. Erdemir GÜNDOĞMUŞ ()*

1. GİRİŞ

Ülkemiz, son yıllarda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelere paralel olarak bir takım yapısal değişiklikler geçirmektedir. Ancak bu gelişmeler beraberinde bir dizi problemi de gündeme getirmektedir. Bunlardan birisi de bazı bölgelerin diğer bölgelere göre daha hızlı gelişmesidir. Bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesinde ve özellikle kırsal kesimin kalkındırılmasında tarıma dayalı sanayiler önemli rol oynamaktadır. Diğer taraftan tarıma dayalı sanayiler, diğer sanayilerin de gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesinde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, tarım ve sanayi sektörlerinin rakip olarak değil, birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici sektör olarak ele alınmasıdır. Gelişme sürecinde, tarım ve sanayi sektörleri arasında bir paralellik sağlanmalıdır. Aksi takdirde tarım kesiminde yaşayanların gelir seviyelerinin yükseltilememesi, tarıma dayalı sanayide ise atıl kapasite sorunu ile karşılaşılabilirlerdir. Çünkü tarım sektörü bir yandan sanayi ürünleri için talep oluştururken, diğer yandan sanayiye hammadde arzlemektedir. Tarıma dayalı sanayinin en belirgin özelliği hammaddesinin büyük bir bölümünü yurt içi kaynaklardan temin eden ve dış ülkelere bağımlılığı en az olan sektörlerden biri olmasıdır.

Bugün özellikle AB ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerde tarımsal verimlilikte büyük adımlar atılmış ve bir çok üründe (sığır eti, süt vb.) ürün fazlası (sarplus) oluşmuştur. Söz konusu ülkeler, meydana gelen ürün fazlalarının eritilmesine yönelik çalışmalara

(*) A.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

hız vermişlerdir. Tarım ürünlerini gıda sanayi ve diğer sanayilerde değerlendirebilmek için alternatif stratejiler geliştirmektedirler (Tunçer 1989).

Tarıma dayalı sanayiye; tarımsal ürünlerin işlenmesi, değerlendirilmesi, pazarlaması ile uğraşan sanayi dalı olarak tanımlamak mümkündür. Diğer bir deyişle tarıma dayalı sanayi, tarım ürünlerini hammadde olarak kullanıp, işleyip değerlendiren bir imalat sanayi alt sektörüdür. Tarıma dayalı sanayi kapsamında yer alan sanayi dalları DPT tarafından şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

A- GIDA SANAYİ

- a. Et ve et mamülleri sanayi
- b. Süt ve süt mamülleri sanayi
- c. Meyve ve sebze işleme sanayi
- d. Un ve unlu mamüller sanayi
- e. Şeker ve şekerli mamüller sanayi
- f. Bitkisel yağ ve margarin sanayi
- g. İşlenmiş çay sanayi
- h. Yem sanayi

B- İÇKİ SANAYİ

C- TÜTÜN VE TÜTÜN MAMÜLLERİ SANAYİ

D- DOKUMA VE GİYİM SANAYİ

E- ORMAN ÜRÜNLERİ SANAYİ

F- KAĞIT SANAYİ

G- DERİ VE DERİ MAMÜLLERİ SANAYİ

H- LASTİK SANAYİ

2. TÜRKİYE'DE TARIMA DAYALI SANAYİDEKİ SON GELİŞMELER

Tarımsal faaliyet sonunda elde edilen ürünler organik karakterde olup, hammadde niteliğindedir. Bunların doğal olarak kullanımı yanında, pekçoğu tarıma dayalı sanayi olarak adlandırılan imalat sanayi alt sektörleriince işlenerek yarı mamül veya mamül şekline dönüştürülmektedir. Bu bağlamda tarıma dayalı sanayi ile tarım sektörü arasında sıkı bir ilişki ve karşılıklı etkileşimler mevcuttur.

Sanayi toplumları denilen gelişmiş batılı ülkelerde tarımsal sanayinin gelişiminin ilk hamlesi, tarımsal mekanizasyonla başlamıştır. Öncelikle tarım alanlarını genişletmek amacıyla makinalaşan söz konusu ülkeler artan tarımsal üretimi gıda sanayinde işlemiş, oluşan gelirler fonlara aktararak, sanayileşme için kaynak oluşturmuşlardır. Dolayısıyla batılı toplumlarda sanayi devrimlerinin ilk hareket nok-

tasımı işlenmiş tarım ürünleri oluşturmaktadır. Ülkemizde bu evre tam ters bir yapı arz etmektedir. Türkiye'de sanayileşme bir devlet politikası olarak kalkınma amacı ile devlet bütçesinden devletin namı ve hesabına başlatılmıştır.

Serbest piyasa ekonomisine geçildiği 1980 yılından bugüne değin sanayi sektörü, dolayısıyla tarıma dayalı sanayi büyük bir gelişme kaydetmiştir. Ancak tarıma dayalı sanayilerdeki gelişmenin, diğer sanayi alt sektörlerine göre daha düşük olduğu görülmektedir. Nitekim 1970 yılında tarıma dayalı sanayinin oluşturduğu katma değerın toplam katma değer içindeki payı % 46,3 iken bu oranın 1980 yılında % 37,6'ya, 1989'da ise % 36,9'a gerilediği görülmektedir.

Tarıma dayalı sanayilerde 1981 ve 1993 yıllarına ilişkin üretim, ithalat ve ihracat değerlerinde doğru bir karşılaştırma yapabilmek için söz konusu değerler DİE istatistiklerinde verilen Toptan Eşya Fiyatları İndeksindeki artışlara göre deflate edilerek 1982 yılı fiyatlarıyla Çizelge 1'de sunulmuştur. Çizelgeden de görüldüğü üzere incelenen dönemde tarıma dayalı sanayilerin üretim, ithalat ve ihracat değerlerinde genelde bir artış söz konusudur. 1981 yılında tarıma dayalı sanayide toplam üretim değeri 3.119.474 milyon TL. olup, ekonomik sektörler itibariyle toplam gayrisafi üretim değerinin % 22,7'sini oluşturmaktadır. Bu oran 1993 yılında % 35,6'ya yükselmiştir. 1981 yılı itibariyle tarıma dayalı sanayi toplam üretim değerinin % 65,3'ü gıda sanayi, % 14,2'si dokuma ve giyim sanayi ve % 6,6'sı tütün ve tütün değerinde ise en fazla payı % 46,5 ile un ve unlu mamüller almaktadır. 1993 yılı toplam tarıma dayalı sanayi üretim değerinin % 42,4'ü gıda sanayi, % 27,8'i dokuma ve giyim sanayi ve % 8,5'i orman ürünleri sanayine aittir. Gıda sanayi içinde en fazla üretim değerine sahip alt sanayi % 40,1 ile yine un ve unlu mamüller sanayi olup, bunu sırasıyla % 14,6 ile et ve et mamülleri ve % 11,3 ile şeker ve şekerli mamüller sanayi izlemektedir. Sabit fiyatlarla 1993 yılında 1981 yılına göre tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinden süt ve süt mamülleri sanayi ve meyve-sebze işleme sanayi üretim değerlerinde bir azalma görülürken, diğer alt sektörlerde bir artış görülmekte olup, en fazla artış oranları % 310,2 ile kağıt sanayi, % 238,4 ile lastik sanayi ve % 219,3 ile çay sanayindedir. İncelenen dönemde tarıma dayalı sanayi üretim değerinin sabit fiyatlarla % 79,2 oranında arttığı görülmektedir.

Söz konusu dönemde tarıma dayalı sanayi ihracat değerinde ise % 183,2 oranında artış görülmektedir. 1981 yılı itibariyle tarıma dayalı sanayilerin toplam ihracat değeri 33.949,6 milyon TL. olup, Türkiye toplam ihracat değerinin % 46,6'sını oluşturmaktadır. Aynı yılda tarıma dayalı sanayi ihracat değerinin % 38,5'i dokuma ve giyim, % 34,1'i gıda ve % 20,2'si tütün mamülleri sanayileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Gıda sanayi ihracatında ise % 63,4'lük payla meyve-sebze işleme sanayi ilk sırada yer almaktadır. Türkiye'nin 1993 yılı toplam ihracat değeri içinde tarıma dayalı sanayinin payı % 58,1'e yükselmiştir. Söz konusu yılda tarıma dayalı sanayi ihracatı içinde dokuma ve giyim sanayi % 61,3'lük pay alırken, bunu sırasıyla % 22,9 ile gıda sanayi ve % 7 ile deri ve deri mamülleri sanayi izlemektedir. Diğer taraftan incelenen dönemde alt sektörler itibariyle ihracat değerlerinin gelişimine baktığımızda,

süt ve süt mamülleri, un ve unlu mamüller ile tütün mamülleri sanayinde bir azalma görülmektedir.

Tarıma dayalı sanayilerde yurt içi üretimin yeterli olmadığı durumlarda, yurt içi talep ithalat yoluyla karşılanmaktadır. İthalat ya hammadde veya mamül madde şeklindedir. 1981-1993 döneminde tarıma dayalı sanayilerin Türkiye toplam ithalat değeri içindeki payı, % 6,4'den % 12,2'ye yükselmiştir. 1981 yılı tarıma dayalı sanayi ithalat değeri içinde en fazla payı % 45,6 ile gıda sanayi almakta, bunu % 20,3 ile dokuma sanayi ve % 20,0 ile kağıt sanayi izlemektedir. Bu sıralama 1993 yılında dokuma ve giyim sanayi (% 31,7) gıda sanayi (% 28,3) ve kağıt sanayi (% 14,6) şeklindedir. İncelenen dönemde tarıma dayalı sanayi ithalat değerinde ortalama % 646,2 oranında bir artış olduğu görülmektedir.

Türkiye'de 1981-1993 döneminde tarıma dayalı sanayi üretim, ithalat ve ihracat miktarları gıda ve içki sanayi alt sektörlerinde toplam olarak, diğer sanayi gruplarında ise üretilen temel ürünler itibariyle Çizelge 2'de verilmiştir. Tarıma dayalı sanayinin bir alt sektörü olan gıda sanayinde yer alan et ve süt mamülleri sanayinin gelişimi, önemli ölçüde et ve süt üretimi ile alakalıdır. Et ve et ürünleri işleme kapasitesini EBK, belediye ve özel sektöre ait tesisler oluşturmaktadır. Sektörde ortalama kapasite kullanım oranı % 30 dolayındadır. Et ürünleri sanayinde toplam üretim miktarı 1981 yılında 682,5 bin ton iken, 1994'de % 49,1'lik artışla 974 bin tona ulaştığı görülmektedir. 1981 yılında 100 tonluk ithalat ve 36.400 tonluk ihracat gerçekleşmiş olup, 1993 yılında bu rakamlar sırasıyla 320.100 ton ve 20.600 ton dolaylarındadır. Et ve et ürünleri sanayi ithalat miktarının büyük bir oranda artmasına karşın, ihracat miktarında % 33,4'lük bir azalma dikkati çekmektedir. Bu durum, devletin serbest piyasa ekonomisinin kuralları gereği süt de dahil olmak üzere hayvansal ürünleri, destekleme kapsamında çıkarması ve hayvansal ürünler dış alımına gümrük muafiyeti veya vergi indirimi uygulamasının bir sonucudur. 2000'li yıllarda AB'ne girme mücadelesi veren ülkemizde hayvansal ürünler destekleme kapsamından çıkarılırken, AB ülkelerinde hayvan üreticisi ve besicisi her aşamada pazar ve fiyat politikaları ile desteklenmektedir. Ülkemizde ise hiçbir tedbir alınmadan hem üretici ve hem de sanayici, eksik rekabetin acımasızlığı ile baş başa kalmaktadır. Ülkemizde dondurulmuş ve diğer şekillerde işlenmiş et ürünleri tüketimi yeni yeni yaygınlaşmaya başladığından, üretilen kırmızı etin % 95'i taze olarak direkt tüketime sunulmaktadır. İşlenmiş et ürünleri üretiminde en yüksek payı % 50 ile sucuk, % 25 ile salam ve sosis, % 20 ile pastırma ve % 5 ile kavurma almaktadır (Tanrıvermiş vd. 1993).

Türkiye'de süt ve süt ürünleri sanayi, kapasite yönünden yeterli düzeyde gelişmediği halde, pek çok sanayi tesisi de hammadde yetersizliği nedeniyle düşük kapasite ile çalışmaktadır. Üretilen sütün ancak % 10'u modern tesislerde işlenmektedir. Bu oran, AB ülkelerinde % 99,2 düzeyindedir. Sektörde kapasite kullanım oranları, TSEK tesislerinde % 57 iken, özel sektörde % 20'nin altında olduğu belirtilmektedir. (Uraz 1993). Ülkemizde işlenmiş süt ve süt ürünleri üretiminde yıllar itibariyle bir artış görülmekle beraber, meydana gelen artış oranları genellikle kalkınma planlarında öngörülen hedeflerin gerisinde seyretmiştir. Nitekim 1981-1993 döneminde toplam

Çizelge 1 - Tarıma Dayalı Sanayilerde Gayrisafi üretim Değeri, İthalat ve İhracat Değeri (1982 yılı fiyatlarıyla) (Milyon TL)

TARIMA DAYALI SANAYİLER	1981			1993			1981 Yılına Göre Değişme (1981 = 100)		
	Üretim (1)	İthalat (2)	İhracat (3)	Üretim (4)	İthalat (5)	İhracat (6)	(7) (4/1)	(8) (5/2)	(9) (6/3)
A. GIDA SANAYİ	2.036.670,2	23.234,2	113.838,5	2.371.958,3	107.616,3	216.390,3	116,5	463,2	190,1
a. Et mamülleri s.	235.427,3	92,4	18.598,3	346.651,1	34.550,3	10.169,2	147,2	37.392,9	54,7
b. Süt mamülleri s.	238.807,0	1.499,2	3.406,6	226.492,1	3.116,4	1.177,1	94,8	207,9	34,7
c. Unlu mamüller s.	947.817,5	1.968,0	5.091,0	951.170,4	9.165,8	18.225,5	100,4	465,7	358,0
d. Meyve-sebze işl.	250.475,0	-	72.170,2	185.149,4	4.206,6	122.378,1	73,9	-	169,6
e. Bitkisel yağ-mar.	108.968,5	11.592,2	12.709,0	220.539,1	47.450,0	28.172,8	202,4	409,3	221,7
f. Şekerli Mamüller	196.453,2	6.836,7	1.134,8	268.384,7	2.537,5	25.847,6	136,6	37,1	2.277,7
g. İşlenmiş çay s.	21.218,2	-	728,6	67.749,8	482,4	4.872,3	319,3	-	668,7
h. Yem s.	37.803,5	472,8	-	87.287,5	1.727,0	38,6	230,8	365,3	-
i. Diğer gıda s.	-	772,9	-	18.534,2	4.380,3	5.509,1	-	566,7	-
B- İÇKİ SANAYİ	81.119,6	51,9	1.433,2	182.653,5	954,2	3.132,8	225,2	1.838,5	218,6
C- TÜTÜN MAMÜLLERİ S.	204.773,1	-	67.451,9	357.442,6	34.690,2	46.747,6	174,6	-	69,3
D- DOKUMA VE GİYİM S.	442.147,0	10.343,0	128.540,0	1.554.076,4	120.399,2	579.745,5	351,5	1.164,1	451,0
E- ORMAN ÜRÜNLERİ S.	165.300,0	262,0	4.300,0	477.423,2	17.468,1	7.119,4	288,8	6.667,2	165,6
F- KAĞIT SANAYİ	45.097,1	10.210,4	1.894,2	184.972,9	55.471,5	5.279,5	410,2	543,3	278,7
G- DERİ MAMÜLLERİ S.	93.615,0	176,5	13.221,8	290.096,1	22.836,4	65.874,2	309,9	12.938,5	498,2
H- LASTİK SANAYİ	50.752,0	6.637,0	3.270,0	171.738,4	20.811,2	21.602,4	338,4	313,6	660,6
TOPLAM	3.119.474,0	50.915,0	333.949,6	5.590.361,4	379.947,1	945.891,7	179,2	746,2	283,2

Çizelge 2- Türkiye'de 1981-1993 Yıllarında Tarıma Dayalı Sanayi Alt Sektörlerinde Üretim, İthalat ve İhracat Miktarlarındaki Gelişmeler

TARIMA DAYALI SANAYİLER	1981			1993			1981 Yılına Göre Değişme			
	Birim	Üretim (1)	İthalat (2)	İhracat (3)	Üretim (4)	İthalat (5)	İhracat (6)	(7) (4/1)	(8) (5/2)	(9) (6/3)
1- GIDA SANAYİ										
a. Et mamülleri s.	Bin Ton	652,5	0,1	36,4	974,0	320,1	20,6	142,7	320.100,0	56,6
b. Süt mamülleri	Bin Ton	1.301,1	4,4	-	1.301,0	16,7	3,5	115,1	379,5	-
c. Unlu mamüller	Bin Ton	17.080,6	26,6	106,1	22.861,0	286,6	469,9	133,8	1.077,4	442,9
d. Meyve-sebze işleme	Bin Ton	900,1	-	310,3	1.214,0	-	720,0	134,8	-	232,0
e. Bitkisel yağ-margarin	Bin Ton	1.458,6	148,9	47,1	2.588,0	1.160,2	307,1	177,4	779,1	652,0
f. Şekerli mamüller	Bin Ton	5.596,3	70,7	63,3	9.096,0	30,1	561,3	154,2	42,5	886,7
g. İşlenmiş çay	Bin Ton	42,6	-	3,3	160,0	2,0	39,6	375,6	-	1.200,0
h. Yem	Bin Ton	1.543,0	0,2	-	4.686,0	8,7	0,5	303,7	4.350,0	-
2- İÇKİ SANAYİ										
a. Düşük alkolü içecekler	Milyon lt.	318,2	-	8,8	645,2	-	16,3	202,7	-	185,2
b. Yüksek alkolü içkiler	Milyon lt.	49,7	0,1	1,4	82,0	1,2	2,2	165,0	1.200,0	157,1
c. Alkolsüz içkiler	Milyon lt.	187,6	-	-	1.995,6	-	15,0	1.063,7	-	-
3- TÜTÜNLU MAMÜLLER										
a. Sigara	Ton	66.400,0	-	-	78.200,0	10.400,0	-	117,8	-	-
b. İşlenmiş yaprak tütün	Ton	187.000,0	-	131.000,0	290.900,0	12.500,0	91.400,0	155,5	-	69,8
4- DOKUMA VE GİYİM SANAYİ										
a. Pamuk ipliği	Ton	336.980,0	-	91.940,0	517.600,0	62.100,0	31.600,0	153,6	-	34,4
b. Pamuklu dokuma	Bin m.	1.477.462,0	1.096,0	28.288,0	1.150.000,0	122.900,0	99.100,0	77,8	11.223,7	350,3
c. Yün ipliği	Ton	66.265,0	310,0	557,0	110.000,0	3.400,0	300,0	166,0	1.096,7	53,8
d. Yünlü dokuma	Bin m.	47.700,0	-	25,6	65.500,0	4.700,0	2.600,0	137,3	-	10.156,2
e. Suni sent. ipek ipliği	Ton	10.768,0	65.548,0	8.053,0	73.300,0	30.700,0	680,7	46,8	484,3	-
f. Suni sent. ipekli dokuma	Bin m.	7.330,0	222,0	2.550,0	94.009,0	169.500,0	91.200,0	1.252,4	76.351,5	3.576,4
g. Keten, kendir, jüt ipliği	Ton	10.964,0	7.220,0	170,0	5.000,0	23.700,0	100,0	45,6	328,2	58,8
h. Keten, kendir, jüt doku.	Bin m	346,0	13.242,0	3,3	5.900,0	19.200,0	-	1.705,2	144,9	0,0
i. Halı (el+makina)	Bjn m2	7.043,0	-	2.992,0	22.900,0	-	8.000,0	325,1	-	267,3
j. Tatlıng, keçe, kilim	Ton	18.642,0	-	1.837,0	27.200,0	700,0	3.300,0	145,9	-	179,6
k. Örtme eşya	Ton	1.543,0	6,0	2.321,0	159.400,0	6.600,0	138.200,0	1.033,0	-	5.954,3
l. Hazır giyim	Ton	70.544,0	630,0	16.864,0	208.520,0	7.520,0	128.270,0	285,7	1.193,6	748,7
5- ORMAN ÜRÜNLERİ SANAYİ										
a. Kereste	Bin m.	3.446,0	-	16,0	6.130,0	186,3	25,9	177,9	-	160,6
b. Doğrama	Bin m2	3.725,0	-	270,0	4.500,0	2,5	0,7	120,8	-	0,2
c. Parke	Bin m2	1.513,0	-	-	3.340,0	-	-	220,7	-	-
d. Kontrplak	Bin m	51,0	-	-	75,0	-	-	147,1	-	-
6- KAĞIT SANAYİ										
a. Yazı tabı	Bin Ton	74.000,0	13.700,0	4.800,0	156.000,0	193.500,0	6.900,0	210,8	1.412,4	102,1
b. Gazete kağıdı	Bin Ton	128.200,0	20.400,0	-	94.200,0	256.300,0	-	73,5	1.296,3	-
c. Sargılık kağıt	Bin Ton	65.400,0	1.600,0	200,0	34.400,0	38.800,0	900,0	52,6	2.425,0	450,0
d. Kraft torba kağıdı	Bin Ton	46.800,0	28.500,0	-	72.300,0	53.600,0	2.500,0	154,5	188,0	-
e. Oluklu mukavva	Bin Ton	93.000,0	200,0	-	387.000,0	78.900,0	1.700,0	416,1	38.450,0	-
f. Karton	Bin Ton	86.400,0	2.000,0	9.500,0	179.500,0	11.600,0	100,0	207,7	580,0	1,1
7- DERİ MAMÜLLERİ SANAYİ										
a. Küçükbaş deri	Mil. dm2	1.100,0	-	-	3.423,1	5.972,5	228,7	311,2	-	-
b. Vidala	Mil. dm2	620,0	-	-	1.088,5	1.522,2	163,3	175,6	-	-
c. Kösele	Bin ton	5,2	-	-	7,6	418,7	179,2	146,2	-	-
8- LASTİK SANAYİ										
a. Binek lastikleri	Bin Adet	1.102,0	48,0	59,0	4.600,0	951,0	1.448,0	417,4	1.981,2	2.454,2
b. Kamyon-otobüs lastiği	Bin Adet	1.243,0	11,0	235,0	2.200,0	192,0	535,0	177,0	1.745,4	227,7
c. Traktör-Grayder lastiği	Bin Adet	461,0	9,0	23,0	975,0	19,0	265,0	211,5	211,1	1.152,1
d. İçi lastik	Bin Adet	2.052,0	7,0	59,0	5.000,0	802,0	2.255,0	243,7	11.457,1	3.822,0

Kaynak:

Anonymous, 1983 Programı, DPT Yayın No: 1886, Ankara, s. 192-234.

Anonymous, 1995 Yılı Seçim Programı Destek Çalışması Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, DPT Yayınları, Ankara s. 41-76

üretim miktarındaki artış ancak % 15,1 dolayındadır. Söz konusu dönemde süt ve süt ürünleri ithalat miktarı, % 279,5'lik bir artışla 16.700 ton olmuştur. Diğer taraftan süt ürünleri ihracatı yıldan yıla dalgalanma göstermekle beraber 1993 yılında 3.500 tondur.

Ülkemiz için önem arzeden bir diğer gıda sanayi alt sektörü olan un ve unlu mamüller sanayinin incelenen dönemde 10 milyon ton olan yıllık kapasitesi, 14 milyon ton/yıl'a ulaşmıştır. Toplumun beslenme alışkanlıklarına bağlı olarak bu alt sektörde kapasite kullanımı ürünler itibariyle değişmekle birlikte % 75-80'ler düzeyindedir. İncelenen dönemde un ve unlu mamüller sanayi toplam üretimi % 19,4 oranında artmıştır. Yine aynı dönemde unlu mamüller ithalat ve ihracat miktarlarında sırasıyla % 977,4 ve % 342,9 oranında bir artış görülmektedir.

Türkiye'de yaklaşık 15 milyon tonluk meyve ve yaklaşık 16 milyon tonluk sebze üretimine karşılık meyve sebze işleme sanayinde işlenen miktar oldukça düşük orandadır. Ancak, özellikle 1980 yılından itibaren sektörün kapasitesinde hızlı bir artış görülmektedir. Meyve-sebze işleme sanayinde en büyük gelişme domates salçası üretiminde sağlanmış olup, sanayi tipi domates üretiminin sözleşmeli hale getirilmesiyle yeni tesis ve kapasiteler oluşturulmuş, böylelikle bu gıda sanayi alt sektörü önemli ölçüde üretimini değerlendirebilecek hale gelmiştir. (Gönenç 1994). İncelenen dönemde meyve-sebze işleme sanayi toplam üretim miktarında % 34,8 ve ihracat miktarında % 132'lik bir artış görülmektedir. Sektörde sözkonusu dönemde ithalat yapılmamıştır.

Bitkisel yağ ve margarin sanayi, bitkisel yağ hammaddelerinin yetersiz üretimi nedeniyle yaklaşık 900.000 ton/yıl'a ulaşan bitkisel yağ üretim kapasitesinin ancak % 55'ini, 675.000 ton/yıl'a ulaşan margarin üretim kapasitesinin ise % 60-70'ini değerlendirebilmektedir (Gönenç 1994). Bitkisel yağ sektöründe önemli bir hammadde olan ayçiçeği üretiminin mevcut işleme kapasiteleri ölçüsünde artış göstermemesi nedeniyle hemen her yıl dışarıdan ham yağ ithalatı sözkonusu olmaktadır. 1981-1993 döneminde bu söktekte toplam üretim, 1.458,6 bin tondan % 77,4'lük artışla 2.588,0 bin tona ulaşmıştır. İthalat miktarı ise 14,9 bin tondan % 679,1'lik artışla 1.160,2 bin tona yükselmiştir. Sektörün toplam ihracat miktarı ise % 652 artışla 307,1 bin tona ulaşmıştır.

Ülkemizde şeker sanayi, kurulduğu günden bugüne değin kamu hizmeti ağırlıklı sanayi kolu olma özelliğini sürdürmektedir. Daha önceleri tamamı, bir Kamu İktisadi Kuruluşu olan T.Ş.F.A.Ş.'ne bağlı şeker fabrikalarından 3'ü Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri Birliği (PANKOBİRLİK)'ne devredilmiş durumdadır. Şeker ve şekerli mamüller sanayinde üretimi gerçekleştirilen ürünler; şeker, melas, yağ küspe, helva, lokum ve çeşitli şekerlemelerdir. 1981 yılında bu sektörün toplam üretimi 5.896,3 bin tondan, 1993 de % 54,2'lik artışla 9.096 bin tona, ithalat miktarı 70,7 bin tondan % 57,5'lik azalışla 30,7 bin tona, ihracat miktarı ise 63,3 bin tondan % 786,7'lik artışla 561,3 bin tona ulaşmıştır. Sektörde fabrika başına günlük ortalama şeker pancarı işleme kapasitesi 3.939 ton olup, bu rakam AB ülkelerinde ortalama 6.609 ton dolayındadır (Anonymous 1994). Ülkemizde her ne kadar şeker pancarı işleme ve şeker üretim kapasiteleri AB'nin çok altında olsa da, pancar işlemede kapasite kullanım

oranı % 102 ve şeker üretiminde kapasite kullanım oranı % 110 gibi yüksek düzeylerde dir.

İşlenmiş çay sanayi, ülkemizin tarım ve sanayi politikasına uygun olarak çay tarımını geliştirmek, çayın biyolojik yapısını düzeltmek ve işlenmesi için yeni teknolojilerden yararlanılarak iç ve dış pazar isteklerini karşılamaya uygun üretimi sağlamak üzere faaliyet gösteren bir gıda sanayi alt sektörüdür. Çay sanayinde devlet tekelinin 1984 yılında kaldırılması kuru çay üretimini artırmıştır. Sektörde halen 45'i devlete 255'i özel sektöre olmak üzere toplam 300 çay fabrikası faaliyette bulunmaktadır. ÇAY-KUR'a ait çay fabrikalarının günlük toplam 6.060 ton yaş çay yaprağı işleme kapasitesi olmasının yanında, özel sektörün toplam yaş çay yaprağı işleme kapasitesi 10.500 ton/gün'dür. ÇAY-KUR'a ait fabrikalar tam kapasiteye yakın çay yaprağı işlerken, özel sektör fabrikaları kapasitelerinin çok çok altında çalışmaktadır. Dolayısıyla toplam kuru çay üretiminde ÇAY-KUR'un payı % 60 düzeyinde iken, özel sektör üretiminde % 40 oranında bir pay almaktadır. İncelenen dönemde kuru çay üretiminin 42,6 bin tondan % 275,6'lık bir artışla 160 bin tona ulaştığı görülmektedir. Özellikle 1984 yılından itibaren kuru çay üretiminin yurt içi talebin üzerinde olması ve ihracatta da pazar sıkıntısının yaşanması, sektörde stokların oluşmasına neden olmuştur. 1991'den bugüne değin yıllık ortalama 50.000 tonluk stok sözkonusudur. Sektörün kuru çay ihracatı 1981 yılında 3,3 bin tondan 39,6 bin tona yükselmiştir. Ayrıca 1993 yılı itibariyle 2 bin ton kuru çay ithalatı gerçekleştirilmiştir.

Yem sanayi, çeşitli hayvancılık işletmelerinin ihtiyaç duyduğu ve hayvansal verimin genetik sınırların çizdiği azami düzeye en az masrafla çıkartılması için gerekli tam ve tamamlayıcı karakterde karma yemler üretmek üzere faaliyet gösteren bir sanayi koludur. Ülkemizde yem sanayi tesislerini; devlet, özel sektör ve kamu + özel sektör girişimciliği ile kurulan fabrikalar oluşturmaktadır. Yem sanayinde ilk kuruluş olan Yem Sanayi T.A.Ş., 1980 yılında karma yem üretiminde % 21,1 oranında pay alırken, yıllar itibariyle gittikçe azalan bir paya sahiptir. Nitekim özel sektörün karma yem üretimindeki payı 1993 yılında % 92,7'ye ulaşmıştır. Üretilen karma yemin yaklaşık % 60'ı büyükbaş-küçükbaş hayvan yemi, % 40'ı ise kanatlı ve diğer hayvan yemidir. Yem sanayi T.A.Ş.'ne ait fabrikalarda kapasite kullanım oranı incelenen dönemde genelde % 100'ün üzerindedir. Özel sektörde kapasite kullanım oranı ise % 75'ler düzeyindedir (Anonymous 1990). 1981-1993 döneminde yem sanayi üretimi 1.543 bin tondan, 4.486 bin tona yükselmiştir. Sektörde 1981 yılında 0,2 bin ton karma yem, iz mineralleri ve diğer yem hammaddeleri ithali gerçekleştirilmiş olup, bu miktar 1993'de 8,7 bin tona ulaşmıştır. İhracat miktarı ise ancak 0,8 bin ton dolayındadır.

Ülkemizde yıllar itibariyle artan mufusa paralel olarak içki tüketimi de artış göstermektedir. Tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinden içki sanayinde, şarap üretim tesislerinde talep ve hammadde üretimindeki dalgalanmalardan kaynaklanan eksik kapasite kullanımına karşılık, bira ve yüksek alkollü içkilerin bir çoğuna ait tesis kapasitelerinin tam kullanımı söz konusudur. İncelenen dönemde içki sanayi ürünlerinin üretiminde % 65 ila % 963 arasında değişen oranlarda artış görülmektedir. En fazla artış alkolsüz içkiler sanayinde olup, üretim 1.995,6 bin tona ulaşmıştır. İncelenen

dönemde ihracat miktarlarında da bir artış görülmekte olup, düşük alkollü içkiler ihracatı 8,8 bin tondan 16,3 bin tona, yüksek alkollü içkiler ihracatı 1,4 bin tondan 2,2 bin tona ulaşmıştır. Ayrıca 1993 yılında 15 bin ton alkolstüz içki ihracatı gerçekleştirilmiştir. İncelenen dönemde sektörde sadece yüksek alkollü içki ithalatı söz konusu olup, 1,2 bin ton dolayındadır.

Türkiye'nin geleneksel ihrac ürünlerinden biri olan ve kırsal kesimin önemli bir bölümünün gelir kaynağını oluşturan tütün tarımı, yıldan yıla gelişim göstermekle birlikte, son yıllarda tütün ekim alanlarında bir azalma görülmüştür. Bunun nedeni, kaliteli tütün yetiştirilmesi için üreticinin eğitilmesi amacıyla 1985 yılında başlatılan Tütüncülüğü Geliştirme Projesi'nin uygulanması sonucu tütün üreticisinin kır ve taban araziye yönelmesidir. (Gönenç 1994). 1981 yılında tütün ve tütünlü mamüller sanayinde 66,4 bin ton sigara ve 187 bin ton işlenmiş yaprak tütün üretimi gerçekleştirilmiş olup, bu rakamlar 1993 yılında sırasıyla 78,2 bin ton ve 290,9 bin tondur. İncelenen dönemde işlenmiş yaprak tütün ihracatında % 30 oranında bir azalma söz konusu olup, 1993 yılında 91,4 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan 1981 yılında tütün ve tütün mamülleri ithalatı gerçekleşmezken, 1984 yılından itibaren giderek artan miktarlarda sigara ve tütün dış alımı söz konusudur. 1993 yılında ise 10,4 bin ton sigara ve 12,5 bin ton tütün ithalatı yapılmıştır. Görüldüğü üzere söz konusu dönemde tütün ve tütün mamülleri sanayi ihracatında bir azalma görülürken, ithalatta ise büyük bir artış dikkati çekmektedir.

Tarıma dayalı sanayi içerisinde en önemli sanayi dalını dokuma ve giyim sanayi oluşturmakta olup, hammaddesinin önemli bir kısmını pamuk, yün, ipek, keten, kendir, jüt gibi tarımsal ürünlerden alan bu sanayi kolunda özellikle son 20 yılda ortaya konan gelişme ve son yıllarda yapılmasına başlanan ve halen süregelen teknolojik değişim, söz konusu sektörü dünya piyasalarında oldukça iddialı bir duruma getirmiştir. Farklı mamül üretimleri dikkate alındığında kapasite kullanımı değişme göstermekte ise de genel bir değerlendirme ile sektörde kapasite kullanımının % 60-65'ler düzeyinde olduğu söylenebilir. İncelenen dönemde dokuma ve giyim sanayi mamüllerinin hemen hemen tamamında üretim artışı görülmektedir. Pamuk ipliğinde üretim artışı % 53,6 olup, yün ipliğinde % 66, yünlü dokumada % 37,3, şuni sentetik ipek ipliğinde % 580,7, ipekli dokumada % 1.182,4, keten-kendir ve jüt ipliğinden % 1.605,2, halı üretiminde % 225,1, tafting - keçe ve kilimde ise % 45,9, örme eşyada % 933 ve hazır giyimde % 185,7 oranındadır.

Sektörde pamuklu dokuma ile keten-kendir ve jüt ipliği üretim miktarında sırasıyla % 22,2 ve % 54,4 oranında bir azalma görülmüştür. Dokuma ve giyim sanayi ithalat ve ihracat miktarlarında genelde bir artış görülmektedir. Ayrıca 1981 yılında pamuk ipliği, yünlü dokuma, tafting-keçe ve kilim ithalatı gerçekleşmezken, 1993'de 62,1 bin ton pamuk ipliği, 4,7 milyon m. yünlü dokuma ve 0,7 milyon m2 tafting-keçe ve kilim ithal edilmiştir. Dokuma ve giyim sanayi ihracatında en fazla artış, yünlü dokuma, örme eşya, ipekli dokuma ve hazır giyim mamüllerinde olup, yün ipliği, keten-kendir ve jüt ipliği ile pamuk ipliği ihracatında bir azalma görülmektedir. Bu durum, sektörün mamül madde ihracatına yöneldiğini göstermektedir.

Ülkemizde ahşap parke, doğrama, kereste ve kontrplak şeklindeki orman ürünleri sanayi üretimi, 1981-1993 döneminde % 20,8 ile % 120,7 oranında artış göstermiştir. 1981 yılında 3.446 bin m³ olan kereste üretimi, 6130 bin m³'e, 3725 bin m² olan doğrama üretimi 4500 bin m²'ye, 1513 bin m²'lik ahşap parke üretimi 3340 bin m² ve 51 bin m³'lük kontrplak üretimi 75 bin m³'e yükselmiştir. Sektörde 1981 yılı itibariyle ithalat söz konusu olmazken, 1993'de 186,3 bin m³ kereste ve 2,5 bin m² doğrama ithalatı gerçekleşmiştir. Ayrıca 1981 yılında 16 bin m³ kereste ihracatı, 1993'de 25,9 bin m³'e yükselmiş, 270 bin m² olan doğrama ihracatı ise 0,7 bin m²'ye düşmüştür.

Kağıt sanayinin ürünleri olan gazete kağıdı ve sargılık kağıt üretiminde sözkonusu dönemde bir azalma söz konusu iken, yazı tabı, kraft torba kağıdı, oluklu mukavva ve karton üretiminde % 54,5 ile % 316,1 arasında değişen oranlarda bir artış görülmektedir. Kağıt sanayinde 1981 yılı itibariyle 4.800 bin ton yazı tabı, 200 bin ton sargılık kağıt ve 9500 bin ton karton ihracatı gerçekleştirilmiştir. 1993 yılında yazı tabı ihracatında % 2,1 ve sargılık kağıtta % 350'lik bir artış görülürken, karton ihracatında % 98,1 lik bir azalma söz konusudur. Ayrıca 2.500 bin ton kraft torba kağıdı ve 1.700 bin ton oluklu mukavva ihracatı da gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan anılan bütün ürünlerin ithalatında incelenen dönemde büyük bir artış görülmektedir. Örneğin Türkiye üretimi 156.000 bin-ton olan yazı tabında 1993 yılı itibariyle 195.500 bin tonluk, 94.200 bin tonluk gazete kağıdı üretimine karşılık ise 256.300 bin tonluk ithalat gerçekleştirilmiştir. 34.400 bin tonluk sargılık kağıt üretimine karşılık, 38.800 bin tonluk ithalat sözkonusu olup, bu rakamlar oluklu mukavvada sırasıyla 387.000 bin ton ve 76.900 bin ton, kraft torba kağıdında 72.300 bin ton ve 53.600 bin tondur. Görüldüğü üzere kağıt sanayi talebini, yurtiçi üretimle karşılamakta güçlük çekilmektedir. Dolayısıyla üretiminden fazla ithalatı yapılan kağıt sanayi ürünleri; yazı tabı, gazete kağıdı ve sargılık kağıttır.

Deri ve deri mamülleri sanayi, mezbahalardan ve diğer kesim kaynaklarından elde edilen derilerin kullanma şekillerine ve mahalli muhafaza geleneklerine göre yüzülmesi, yağ ve diğer yabancı maddelerden temizlenerek sınıflandırılmalarının yapılarak muhafaza edilebilir hale getirmekle uğraşan bir tarıma dayalı sanayi alt sektörüdür. Bu sanayinin hammaddesini oluşturan ham deri; deri konfeksiyon sanayi başta olmak üzere şapka, eldiven, her türlü kemer, ayakkabı, çanta ve valiz, döşemecilik, saraciye, koşum, eyer, sanayi kayışları ve benzer eşyalar ile yağ, tutkal, jelatin sanayilerinin ana girdisi olarak kullanılmaktadır. İncelenen dönemde küçükbaş deri üretimi 1.100 milyon dm²'den % 211,2'lik artışla 1993 yılında 3.423,1 milyon dm²'ye ve 5,2 bin ton kösele üretimi ise % 46,2 oranında artarak 7,6 bin tona yükselmiştir. Sektörde üretim, talebi karşılayacak düzeyde olmadığından, üretim miktarından fazla ithalatın yapıldığı görülmektedir. Ayrıca 1981 yılında deri ve deri mamülleri dış ticareti gerçekleştirilememesine karşın, 1993 yılında 5.972,2 milyon dm² küçükbaş deri, 1.522,2 milyon dm² vidala ve 418,7 bin ton kösele ithal edilmiştir.

Ülkemizde araç lastiği sanayinin doğuşu, otomotiv endüstrisindeki gelişmeye paralel olarak 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra başlamıştır. 1981-1993 döneminde sektörde mamül grupları itibariyle

% 77 ile % 317,4 oranında bir üretim artışı görülmektedir. En yüksek artış 4.600 bin adet ile binek lastiklerinde olup, bunu 5.000 bin adet ile iç lastik, 975 bin adet ile traktör-grayder lastiği ve 2.200 bin adet ile kamyon - otobüs lastiği izlemektedir. Lastik sanayi dış ticaretinde de büyük bir artış görülmektedir. İthal edilen binek lastikleri miktarında % 1.881, kamyon-otobüs lastiğinde % 1.645,4, traktör-grayder lastiğinde % 111,1 ve iç lastikte ise % 11.353,1 oranında artışlar görülürken, ihracat miktarlarındaki artışlar ise sırasıyla % 2354, % 127, % 1.052,1 ve % 3.722'dir.

Tarımaya dayalı sanayilerde, ürünlerin depolanması, mevsimsel ürünlerin her dönemde soğuk zincir vasıtasıyla iç ve dış pazarlarda tüketilebilmesi, ürünlerin depolara ve tüketim merkezlerine güvenle taşınması vb. her türlü taşıma ve depolama işlemlerinde ambalajlama ve uygun ambalaj seçimi önem kazanmaktadır. Özellikle ülkemizde donmuş gıda sanayinin gelişmesi ile donmuş gıdaların soğukta muhafazası ve uygun koşullarda taşınabilmesi bakımlarından, ambalaj çok önemlidir. Ayrıca dış ticarete uyulması gereken çeşitli ambalajlama standartları bulunmaktadır. Tarımaya dayalı sanayi ürünlerinin bir çoğu ihraç edildiğinden, bu sektörde ilgili standartlara uyulması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle gıda sanayinde ambalajlamanın önemini artıran bir diğer etken de gıda maddelerinin halk sağlığı ile yakından ilgili olmasıdır. Ülkemizde tüketici kesimin gittikçe bilinçlendiği, gıda maddesinin kalitesi kadar mali taşıyan ve koruyan ambalaj malzemesine de önem vermeye başladıkları görülmektedir. Hatta bunun da ötesinde, çevreyi en az kirleten ambalaj malzemesinin tüketiciler üzerindeki etkisi daha olumludur. Bu bakımlardan ambalaj malzemesine büyük önem verilmekte ve gün geçtikçe ülkemizde bir ambalaj sanayi gelişmektedir. Diğer taraftan ülkemizde tarımaya dayalı sanayi ürünlerinin iç ve dış pazarlarda satışlarının geliştirilmesi amacıyla pazar ve pazarlama araştırmaları, araştırma ve geliştirme çalışmaları, ürün tanıtım ve reklam çalışmaları yapılmaktadır. Bahsedilen bütün bu pazarlama fonksiyonlarını yerine getirmeye yönelik çeşitli kuruluşlar bulunmaktadır. Dolayısıyla tarımaya dayalı sanayinin gelişimi, bu tür pazarlama kuruluşlarının da gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

3. TARIMAYA DAYALI SANAYİNİN GENEL SORUNLARI

Tarımaya dayalı sanayinin sorunlarını genel olarak 5 grup altında toplamak mümkündür. Bunlar hammadde temini, finansman, atıl kapasite, teknolojik yetersizlikler ve pazarlama hizmetlerindeki eksikliklerdir.

Bu sektörde yeterli, düzenli ve kaliteli hammadde sağlanması en önemli sorunlardan birisidir. Kalitesiz bir hammaddeden en iyi işleme tekniği ile bile kaliteli bir ürün elde edilememektedir. Özellikle meyve suyu ve yağ sanayinde bu durum fazlasıyla görülmektedir. Diğer taraftan tarımaya dayalı sanayilerde genellikle kapasite kullanım oranları da % 60 ve daha düşük düzeydedir.

Son yıllarda yaşanan kronik enflasyon, tarımaya dayalı sanayi girdilerinde fiyat artışlarına ve işletmelerin öz sermayelerinin gerekli üretim ve pazarlama faaliyetlerini yapamamalarına neden olmuştur. Bu sanayi dalında sermaye devir hızının diğer sanayi

kollarına nazaran düşük olması, kredi maliyetlerinin yüksekliği, ürünün istenilen zamanda paraya çevrilememesi gibi faktörler finansman sorununu artırmaktadır.

Tarımsal ürünlerin tarıma dayalı sanayilerde işlenmeleri; her ürün için kendine özgü bir üretim teknolojisinin kullanılmasını gerektirmektedir. Bir girdinin yeni bir ürüne dönüştürülmesi sürecinin tamamı, ilgili malın üretim teknolojisinin en önemli özelliklerinden birisi de belirli niteliklerde hammadde ve katkı maddelerine gereksinim duymasıdır. Üretim teknolojisinin esas amacı, ürün niteliğinin yükseltilmesi ve maliyetlerin düşürülmesidir.

Sanayileşmede amaç, rekabet gücü olan bir sanayi meydana getirme ve bu rekabet gücünü artırarak devam ettirmektir. Dolayısıyla sanayinin değişen koşullara ayak durabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi, ancak dünyadaki değişimleri yakından takip etmesi ile mümkündür. Diğer taraftan zamanla değişiklik gösteren tüketici istekleri sözkonusu endüstride hammadde yönünden yeni gelişmeleri yakından takip etmeyi zorunlu kılmaktadır. Değişen tüketici istekleri ve artan maliyetler karşısında maliyetleri düşürücü önlemlerin ve yeni buluşların takibi ile bunların ülkemize uygulanması olanaklarının araştırılması gerekmektedir. Günümüzde pek çok gelişmiş ülke teknolojik üstünlüğü ele geçirebilmek ve dünya pazarlarından daha fazla pay alabilmek için araştırma ve geliştirme faaliyetlerini öncelikli ve en önemli fonksiyon durumuna getirmişlerdir. Ülkemizde ise yaklaşık 20.000 dolayında gıda sanayi tesisi bulunmakta ve bunların ancak 50 adedinde Ar-ge üniteleri kurulmuş durumda ve kalite kontrolünü bizzat yapmakta, üretim kalitesi bakımından da gelişmiş ülkeler seviyesindedirler. Bu tesisler; büyük ölçekli, ihracata yönelik ve kalite yönüyle de her türlü rekabet gücüne sahip bulunmaktadır.

4. TARIMA DAYALI SANAYİLERİN GELİŞTİRİLEBİLMESİNDE KOOPERATİFLERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Tarıma dayalı sanayilerin kurulması ve gelişmesinin, kooperatif hareketiyle çok yakından bir ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu ilişki, genel anlamıyla iki yönlüdür. Birincisi çiftçilerin kooperatif kurmak suretiyle ürünlerini daha iyi değerlendirebilmek amacıyla bizzat tarıma dayalı sanayi kuruluşlarını meydana getirmeleridir. İkinci yönü ise mevcut tarıma dayalı sanayi kuruluşlarından gelen yoğun hammadde talebini karşılamakta ortaya çıkabilecek güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla çiftçilerin kooperatif kurmasıdır. Diğer bir deyişle ilk durumda kooperatifler bizzat tarıma dayalı sanayinin kurulmasına neden olurken, ikinci durumda mevcut tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının gelişimi, hem çiftçilerin kooperatif kurma eğilimine neden olmakta, hem de kooperatiflerin etkinliğine bağlı olmaktadır.

Tarımsal kooperatifçilik; mal ve hizmet üretimi, üretim ile ilgili girdilerin tedariki, ürünlerin toplanması, işlenmesi ve dağıtımına değin geniş bir alanda bu hizmeti yürüten sosyal ve ekonomik hayat yönünden faydalar meydana getiren bir harekettir. Ülkemizde tarıma dayalı sanayi ile yakından ilişkisi bulunan pek çok tarımsal kooperatif bulunmaktadır. Bunlardan bazıları tarım satış kooperatifleri, pancar istihsal

kooperatifleri, tütün tarım satış kooperatifleri ve sulama kooperatifleridir. Ülkemizde tarımsal ürünlerin işlenmesinde kooperatiflerin payı, AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşük düzeydedir. Örneğin süt mamülleri sanayinde % 6,8, bitkisel yağ üretiminde % 9,7, hayvan yemi üretiminde % 9,5, meyve suyu üretiminde % 5 ve un ve unlu mamüllerde ise % 1'dir (Mülayim 1992).

Süt ve süt mamülleri sanayinde kurulu kapasitenin % 16,7'si kooperatiflere ait olmasına rağmen, bu alanda kamu ve özel sektörün nispeten ileri teknolojiyle çalışmaları ve kooperatiflerin bir veya iki mamül madde elde etmeye yönelik mandıralar ile süt toplama merkezlerine sahip bulunması, üretimdeki payının düşük olmasının temel nedenidir. Bitkisel yağ endüstrisinde ise Tarih, Çukobirlik, Trakya birlik, Karadenizbirlik ve Antbirlik gibi tarım satış kooperatifleri bitkisel yağ ve zeytinyağı üretimi alanlarında çalışmaktadır. Sözkonusu kooperatiflerin mevcut kurulu kapasitedeki payının % 5-6 dolaylarında olduğu ifade edilmektedir (Gönenç 1994). Görüldüğü gibi sözkonusu kooperatiflerin her ne kadar tarıma dayalı sanayinin kurulu kapasitesindeki payı nispeten yüksek olsa da mamül madde üretimindeki payları oldukça düşüktür. Bu durum, kooperatiflerin sanayi tesislerinde kapasite kullanım oranının düşük olduğunu ve kooperatiflerin finansal sıkıntı içinde olduğunu bir göstergesidir.

Ülkemizin hemen her yöresinde kurulan Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait fabrika ve işletmeler kırsal kesimde sanayinin gelişmesine, yeni teknolojilerin ülkeye girmesine ve geliştirilmesine öncülük etmiştir. Sözkonusu tesisler buldukları yerlerde yan sanayilerin de gelişmesine dolaylı yoldan katkıda bulunmuşlardır. Diğer taraftan Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait tesislerde yaklaşık 18.000 kişiye iş imkanı sağlanmakta olup, bu rakam özellikle ürün alım dönemlerinde 3-4 katına kadar çıkabilmektedir.

Ayrıca devlet, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri'nin meyve, sebze, tasnif ve ambalajlama, patates nişastası ve türevleri, salça fabrikası, meyve suyu fabrikası, konserve fabrikası gibi projeleri desteklemektedir. Söz konusu kooperatifler, projelerinin sabit yatırım tutarının kalkınmada öncelikli yörelerde % 20'sini, diğer yörelerde ise % 25'ini kendi öz kaynakları ile gerçekleştirdikleri takdirde geriye kalan miktara (kalkınmada öncelikli yörelerde % 80'i, diğer yörelerde % 75'i) % 17 faizli kredi sağlanmaktadır. Diğer taraftan işletme sermayeleri için de yardımcı olunmaktadır. İşletme kredilerinde bir yıl ödemesiz 3 yıl vade, yatırım kredilerinde ise bir yıl ödemesiz 12 yıl vade uygulanmaktadır (Özcelik 1995). Tarım ve Köyişleri Bakanlığına bağlı Teşkilatlandırma ve Destekleme Genel Müdürlüğü halen 154 kooperatifin meyve - sebze işletme tesisleri ile ilgili projelerini desteklemektedir. Projelerin büyük bir çoğunluğu zeytinyağı fabrikası, soğuk hava deposu, zeytin salamura tesisi, meyve-sebze tasnif ve ambalajlama konularında olup, ayrıca 5 kooperatif salça fabrikası, 3 kooperatif meyve suyu, 2 kooperatif konserve fabrikası, 2 kooperatif de şarap fabrikası projesini uygulamaktadır (Anonymous 1995).

Tarıma dayalı sanayi tesislerinin özellikle kooperatif vasıtasıyla oluşturulduğu durumlarda, hem çiftçiler ürünleri için iyi bir fiyat elde edebilecek, fazla nüfusun yerinde

istihdamı sağlanabilecek ve hayat standardı yükseltilebilecektir. Kooperatiflerin, tarıma dayalı sanayi tesislerine sahip olduğu durumda, hammadde sorununun da çözümlenmesi imkan dahilindedir. Tarım ve tarıma dayalı sanayilerin kooperatifler vasıtasıyla karşılıklı etkileşimleri neticesinde kırsal kalkınma sağlanabilecek, devletin tarımla ilgili yükünün azalması ve tarım politikalarının kolaylıkla yürütülmesi söz konusu olabilecektir.

Tarıma dayalı sanayilerin geliştirilebilmesinde kooperatiflerin etkin olarak rol almadığı veya bulunmadığı durumlarda sözleşmeli yetiştiricilik sisteminden faydalanılabilmektedir. Sözleşmeli yetiştiricilik sistemi, sanayi tesisleri açısından yeterli hammaddenin istenen zamanda temin edilebilme garantisini olurken, çiftçiler açısından ise hem üretimdeki dalgalanmaların önlenmesi, hem de kimi tesislerin üretim dönemi başında çiftçiye aynı ve nakdi avans (kredi) vermesini sağlayabilmektedir. Diğer taraftan bu sistemde ülke tarımına teknik hizmetlerin daha yoğun ve hızlı bir şekilde ulaştırılması söz konusu olabilmektedir. Çünkü sanayi tesisleri, sözleşme yapılan üreticiye istediği tür ve çeşitleri yetiştirmesi için ilgili üretim tekniklerini tanıtma faaliyetlerini uygulamak durumundadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi alt sektörlerinde üretim açısından genelde bir artış görülmektedir. Ancak bu durumu dış ticaret açısından söyleyebilmek imkansızdır. Diğer taraftan incelenen alt sektörlerde kapasite kullanım oranları da oldukça düşüktür.

Tarıma dayalı sanayinin karşılaştığı sorunların çözümünde herşeyden önce ilgili tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi, tarım ve sanayi arasında sıkı bir işbirliğinin kurulması ve çiftçinin verimliliği ve kaliteyi yükseltici modern üretim tekniklerinin kullanılması sağlanmalıdır. Bu bağlamda sözleşmeli yetiştiricilik modellerinin geliştirilmesi ve geniş kapsamlı olarak uygulamaya konulması gerekmektedir.

Finansman sorununun çözümünde ise bu sektöre yönelik olarak uygun vade, teminat ve faiz oranlarının sağlanması gereklidir. Diğer taraftan yine bu sanayiye yönelik teknoloji üretimi, mevcut teknolojilere yeni fonksiyonlar kazandırılması için araştırma geliştirme faaliyetlerine hız verilmelidir.

Tarıma dayalı sanayi işletmelerinde kalite-kontrol, ambalaj, taşıma sistemlerini geliştirici, riski azaltıcı önlemlerin alınması ve standartlara uyulması durumunda üretim ve pazarlama aşamasındaki kayıplar azaltılabilecek ve verimlilik yükseltilebilecektir.

Tarıma dayalı sanayilerde karşılaşılan diğer bir sorun da kuruluş yerinin seçimidir. Hammaddenin sağlandığı yerde tarıma dayalı sanayilerin tesisi, büyük önem taşımaktadır. Bu şartlarda bir çiftçi örgütlenmesi olarak kooperatifler büyük bir avantaja sahiptir. Kooperatifler, tarıma dayalı sanayinin gelişmesinde itici güç olarak rol oynamaktadır. Bir yandan kooperatifler vasıtasıyla istenilen miktar ve kalitede hammadde

temin edilebileceği gibi diğer yandan tarıma dayalı sanayi tesislerinin yine kooperatiflerce kurulabilmesi de mümkündür.

Ülkemizde döviz geliri sağlanması açısından büyük bir yere sahip olan tarıma dayalı sanayinin geliştirilebilmesinde dikkat edilecek diğer bir nokta, tarıma dayalı sanayi ürünlerinin mümkün olduğunca tüketime hazır duruma getirildikten sonra ihrac edilmesidir. Ayrıca bazı ürünlerde yurtiçi talebi karşılamak, esas alınmalıdır. Bilinçsizce yapılan ürün ithalatı, hem sektörü ve hem de tarım kesimini dolayısıyla da ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Özellikle bazı ürünlerde (ham deri, ham yağ, kabuklu fındık, canlı hayvan, yaprak tütün vb.) işleme tabi tutulmadan ihracat yapılması, hem istihdam ve kapasite kullanımı ve hem de katma değer açısından ülke ekonomisinde kayıplara neden olmaktadır.

LİTERATÜR

- Anonymous, 1983. 1983 Programı, DPT Yayın No: 1886, Ankara.
- Anonymous, 1990. Süt Mamülleri Sanayi, DPT Yayın No: 2239, Ankara.
- Anonymous, 1990. Karma Yem Sanayi ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2242. Ankara.
- Anonymous, 1990. Tütün ve Tütün Mamülleri Sanayi, DPT Yayın No: 2216.
- Anonymous, 1990. Pamuklu ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2240, Ankara.
- Anonymous, 1990. Yünlü ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2238, Ankara.
- Anonymous, 1990. Araç Lastiği ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2235, Ankara.
- Anonymous, 1991. Kırmızı Et Sanayi, DPT Yayın no: 2251, Ankara.
- Anonymous, 1991. Çay Sanayi, ÖİK Raporu, DPT Yayın no: 2242, Ankara.
- Anonymous, 1991. Bitkisel Margarin ÖİK Raporu, DPT Yayın No: 2242, Ankara.
- Anonymous, 1991. Deri ve Deri Mamülleri Sanayi ÖİK Raporu, DPT Yayınları No: 2246, Ankara
- Anonymous 1994. HDTM, İGEME Kayıtları (Yayınlanmamış), Ankara.
- Anonymous, 1994. 1995 Yılı Geçiş Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, DPT Yayınları, Ankara, s. 41-76.
- Anonymous, 1994. Şeker Sanayi İstatistikleri, T.Ş.F.A.Ş., Ankara.
- Anonymous, 1994. Türkiye İstatistik Yıllığı 1993, DİE Yayın No: 1620, Ankara.
- Anonymous, 1995. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Teşkilatlandırma ve Destekleme Genel Müd. Kayıtları (Yayınlanmamış) Ankara.
- Gönenç, S. 1994. "Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Sosyo-Ekonomik Yönü ve Tarım Sektörü İle Karşılıklı Etkileşimi" A.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Y. Lisans Semineri (Yayınlanmamış). Ankara.

Kaptangil, K. 1993. Çay Tarımının Ülkemizdeki Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Değerlendirilmesi, Çaykur Yayın No: 15, Ankara.

Mülayim, Z.G. 1992. Kooperatçilik, Yetkin Yayınları, Ankara.

Özçelik, A. 1995, "Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi ile Üreticinin Entegrasyonunda Kooperatif Örgütlenmenin Önemi", TKK Karıncı Kooperatif Postası, Sayı: 699, Ankara, s. 16-20.

Tanrıvermiş, H., Gündoğmuş, E. ve Sayın, C. 1993. Türkiye'de Hayvancılığın Genel Ekonomik Durumu ve Temel Sorunları. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir.

Tarıkahya, F.N. 1991. Gıda, İçki ve Tütün Sanayi Yapısı ve Verimlilik Göstergeleri (1986-1989), MPM Yayın No: 461, Ankara.

Tuncer, H. 1990. "Gap'ta Tarıma Dayalı Sanayi Politikaları". GAP'ta Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu, s. 221-234.

Uras, N. 1991. Gıda Sektöründe Gelişmeler ve Beklentiler. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş., İstanbul.

Uraz, T. 1993. "Türkiye'de Süt Endüstrisinin Otuz Yılı". 5. Türkiye Sütçülük Kongresi, Ankara, s. 15-29.

Pasinler İlçesi Tarım işletmelerinde Atıl İşgücünün Tespiti ve Bu İşgücünü Örnek Olay Esasına Göre Değerlendirme İmkânları*

Kenan PEKER ** Tayyar AYYILDIZ**

GİRİŞ

Ekonomik anlamda işgücü, bir ülkede, kazanç getirici bir iktisadi faaliyet sahasında çalışma arzu ve iktidarında olan insanların toplamını ifade eder. Genellikle 15 yaşından yukarı ve 64 yaşını aşmamış kazanç getirici bir işte çalışan insanların toplamına işgücü denilmektedir (1). Araştırma konusu olan tarımsal işgücü ise tarım kesiminde üretime katılabilecek insanların toplamını belirtmektedir. Bilindiği gibi her türlü ekonomik faaliyetin temelinde insan ve onun refahını artırma gayesi vardır. Tarım, yapısı gereği insana en fazla ihtiyaç gösteren ve insan ile tabiatı birleştiren bir ekonomik faaliyet alanıdır. Bu nedenle tarımsal faaliyetlerde insan unsurunun önemi, bilhassa gelişmekte olan ülkelerde çok büyüktür. Ülkemizde, Cumhuriyetin ilanından sonra sanayileşmeye önem vererek kalkınma amaçlanmıştır. Bu ekonomik kalkınma süreci içerisinde her ne kadar tarımdan tarım dışı sektörlerle nüfus akımı olmuşsa da, halen çalışan nüfusun büyük bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Ülkemiz aktif nüfus varlığının, 1960 yılında % 70,4'ü tarımla uğraşırken bu oran, 1970 yılında % 71,2'ye, 1980 yılında % 59,9'a ve 1990 yılında ise % 50,1'e düşmüştür (2). Düşüşe rağmen, gelişmiş ülkelerle mukayese edildiğinde ülkemizde tarımda çalışan aktif nüfus oranının yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, tarımda çalışan aktif nüfusun toplam aktif nüfusa oranı 1990 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde % 2,8, Avrupa Topluluğu Ülkeleri ortalamasında ise % 6,6'dır (3).

(*) Prof.Dr. Tayyar AYYILDIZ yönetiminde hazırlanan ve Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri enstitüsü tarafından 21.10.1993 tarihinde yüksek lisans tezi olarak kabul edilen araştırmanın özetidir.

(**) Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Tarım Ekonomisi Bölümü, Erzurum.

Bir ülkenin ekonomik gelişme imkânlarının belirlenmesinde, üretim faktörleri arasında yer alan işgücünün kullanım durumunun bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Ülkemizde ise aktif nüfusun yaklaşık yarısı tarım sektöründe çalıştığından, tarım sektöründeki işgücünün kullanım durumunun belirlenmesi, ülkenin ekonomik gelişmesinde önemli olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektöründe işgücü sınırlılığı, bilhassa yoğun işgücüne ihtiyacın fazla olduğu bakım ve hasat dönemlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde tarım işletmelerinin faaliyetlerini işletme plânları olmadan yürütmeleri sonucu, aslında yeterli olan işgücü kaynağını yetersiz hale getirmektedir. Ülkemizde yapılmış sosyo-ekonomik araştırmalarda işletmelerin sahip oldukları ortalama işgücü varlığının % 45.0 - 65.5'inin atıl kaldığı ve buna rağmen, işletmelerde kullanılan toplam işgücünün yaklaşık olarak % 12.5'i kadar da geçici yabancı işgücü kullanıldığı ortaya konulmuştur (4). Yapılan araştırmalar, genel olarak tarım işletmelerinin sosyo-ekonomik analizine yönelik olup, işletmelerde mevcut işgücüne ve değerlendirilmesine global bir şekilde yer verilmiştir. Ülkemizde spesifik olarak işgücü varlığı ve kullanım durumuna ilişkin yeterli sayıda araştırma olmadığından, mevcut şartlarda tarımda atıl işgücünün hangi düzeyde olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu durum ise, istihdam sorununun çözümlenmesi bakımından alınacak önlemlere ilişkin kararların istenilen ölçüde sağlıklı olmasına imkân vermemektedir. Mevcut araştırmalarda işgücünün alternatif değerlendirme imkânları için sadece önerilerde bulunmaktadır. Böyle bir uygulama ise sistemli bir değerlendirmede arzu edilen durumu gösteren ölçütler olmadığı halde, sadece kanıtlardan giderek amaca ulaşılacağını içerdiğinden önemsiz kalmaktadır (5).

Bu araştırmanın yapılma gereksinimi;

1. Ülkemizde özel olarak işgücü varlığı ve kullanım durumuna ilişkin yeterli sayıda araştırma olmaması, yapılmış araştırmalarda ise tarım işletmelerinde atıl kalan işgücünün değerlendirilmesine yönelik önerilen alternatif değerlendirme yollarından hangisinin işgücünü ne oranda değerlendirdiğinin hesaplanmamış olması,

2. Tarım işletmelerimizin sosyo-ekonomik analizinin incelendiği araştırmalarda işletmelerde işgücü varlığı konusuna yer verilmiş olmasına rağmen, araştırmaların mazisinin, özellikle araştırma bölgesi için 10-15 yıl öncesine dayanması,

3. Ülkemiz için mevcut şartlarda tarımda işgücü fazlalığının hangi seviyede olduğunun tam olarak bilinmemesi,

4. Tarımda istihdam sorununun ve etkin kaynak kullanımının gerçekleştirilebilmesi için verilecek kararların, istenilen ölçüde sağlıklı olmasına imkân sağlayacak verilerin bulunmaması gibi nedenlerden doğmuştur. Bu tür araştırmaların yaygınlaştırılması, tarım sektöründe tam istihdam sağlanması ve ülke düzeyinde istihdama ilişkin sorunlara ışık tutabilmesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca, bu araştırmanın paralelinde yapılacak çalışmalarla tarım sektöründe atıl işgücünün değerlendirme imkânları ve köylerden şehirlere "göç" ün önlenmesinde alınacak tedbirlerin öncelik sırası da ortaya konulmuş olacaktır. Nitekim, ülkemiz için büyük bir sorun olan köylerden şehirlere nüfus akımını önlemede en uygun çözüm nüfusu olduğu yerde tutmaktır.

Araştırmanın amacı, Doğu Anadolu'da, mümkün olduğu kadar homojen bir yöredeki tarım işletmelerinde işgücü varlığının atıl kalanını tespit etmek ve en önemlisi bu atıl işgücünün değerlendirme imkânlarını örnek uygulamaların sonuçlarını esas alarak belirlemektir. Araştırmada, atıl işgücünün değerlendirilmesinde istihdama etkili olabilecek sulama, köy el sanatlarını geliştirme, çayır-mer'a gibi tarımsal projelerin uygulanması ve işletme tiplerinin değiştirilmesi gibi örnek uygulamalar esas alınmıştır. Böylece tarım sektöründe istihdama yönelik sorunların çözümüne katkıda bulunmak da amaçlanmış olmaktadır. Araştırma konusunun önemi 1978 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu Tarım ve Ormanlık Grubu tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nde araştırma konusu olabilecek Tarım ve Ormanlık Sorunları şeklinde Komisyon Raporu'nda vurgulanmış olmasına rağmen, o günden bugüne kadar geçen 15 yıllık süre içerisinde Doğu Anadolu Bölgesinde bu konuda yapılmış çalışmalara ve aynı şekilde ülkemizde tarım işletmelerinde atıl işgücünün değerlendirilmesinde örnek olay esasına dayanan araştırmalara raslanmamıştır.

Konuyla ilgili araştırmalar yıllara göre aşağıdaki şekilde özetlenebilir;

Çalgüner (6), Ülkemizdeki tarım işletmelerinin istihdam ve ücret durumlarını incelemiş ve istihdam ile ilgili sorunların mevzuat meselesi olduğunu ortaya koymuştur.

Karagölge (7), Erzurum ilindeki tarım işletmelerinin ekonometrik analizini yaptığı araştırmada, işletmelerde aile işgücünün % 65.6'sının atıl kaldığını hesaplamıştır.

Özçelebi (8), Erzurum ili Tarım Kredi Kooperatiflerine üye olan tarım işletmelerinin ekonomik analizini yaptığı araştırmada, işletmelerin aile işgücü varlığının % 42.2'sinin atıl kaldığını hesaplamıştır. İşletmelerde atıl işgücü olduğu halde, kullanılan toplam işgücünün % 10.8'ini geçici olarak tutulan yabancı işgücünün oluşturduğunu da belirtmiştir.

Aksöz (9), Doğu Anadolu'nun ekonomik yapısı ve kalkınma yollarını araştırdığı çalışmada Türkiye'nin % 20.0'sini kaplayan ve ülke nüfusunun % 12.0'sinin barındığı geniş bir bölgenin kalkınmasını sağlamak için uzun vadeli ve devamlı çalışmanın gerektiğini belirtmiştir. Bölgenin problemlerini tam olarak ortaya koyacak araştırmaların yetersiz olduğundan yakınmış ve bu bölgede araştırma yapılmasını önermiştir. Araştırmada, bölgedeki tarım işletmelerinde mevcut işgücünün % 58.0'inin atıl kaldığını hesaplamıştır.

Karacan (10), Elazığ Merkez ilçe tarım işletmelerinin kredi ve kooperatifçilik sorunları üzerine yaptığı araştırmada, işletmelerde işgücü varlığı ile arazi büyüklüğünün doğru orantılı değiştiğini belirtmiştir. Ele aldığı işletmelerde toplam erkek işgücünün % 40.4'ünün atıl kaldığını global olarak ortaya koymuş, aile işgücünün daha iyi değerlendirilmesinin işletmede yetiştirilen ürün çeşidinin değiştirilmesiyle mümkün olabileceği sonucuna varmıştır.

Ayyıldız (11), Erzurum ili İspir ilçesi Büyükdere köyünün sosyo-ekonomik yapısını incelediği araştırmada, toplam nüfusun % 50.6'sı erkeklerden, % 49.4'ü kadınlardan oluşan köyde faal nüfusun % 67.3'ünün çalışmak için şehirlere gittiğini

belirtmiştir. Bu göçlerin sebebinin temelde geçim darlığı ve tarım arazisi kıtlığı gibi başlıca önemli iki faktörden kaynaklandığını vurgulamıştır. İşletmelerin mevcut işgücü varlığının tarımda ve tarım dışı faaliyetlerde kullanılmasına rağmen % 27.4'ünün atıl kaldığını hesaplamıştır.

Tarım Bakanlığı (12), tarafından Erzurum ili Pasinler ilçesi tarım işletmeleri üzerinde, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümündeki öğretim üyelerine yaptırılan bir araştırmada; Doğu Anadolu'daki tarım işletmelerinde en uygun ürün bileşimini tespit etmek ve işletmelerin ekonomik yapısını incelemek amaçlanmıştır. Araştırma sahasında işletmelerde ortalama nüfusun 7.5 kişi, ortalama işgücününün 4.3 EİB olduğu tespit edilmiş ve bu işgücününün % 49.4'ünün atıl kaldığı belirlenmiştir. Bölgede yıllık çalışılabilecek işgünü içerde ve dışarda olmak üzere toplam 300 gün kabul edilmiştir.

Erkuş (13), yaptığı araştırmada, işletmelerde işgücü varlığının işletme büyüklüğü ile doğru orantılı olarak arttığını, işletme dışında çalışan aile işgücününün ise işletme büyüklüğü ile ters orantılı olarak giderek azaldığını ortaya koymuş ve işletme dışında çalışan aile işgücününün büyük bir kısmının tarım dışı faaliyetlerde çalıştığını gözlemiştir. İncelenen işletmelerde sadece aile işgücü potansiyeli yetersiz olanların değil, aile işgücü potansiyeli fazla olanların da işletmelerinde dışarıdan ücretli işgücüne yer verdiklerini belirlemiştir.

Akın (14), İzmir'de düzenlenen Türkiye II. İktisat Kongresine sunduğu tarımda işgücü ve istihdam konulu tebliğinde, tarımda en önemli istihdam sorununun mevsimlik işsizlik olduğunu belirtmiştir. Tarımda atıl işgücünün değerlendirilmesi için sulamanın geliştirilmesi, entansif tarımın uygulanması, nadas alanlarının azaltılması, ikinci ürünün yetiştirilmesi, mer'aların islahı ve hayvancılığın geliştirilmesi, köy el sanatlarına ağırlık verilmesi ve köy sanayisinin kurulması gibi uygulamaları önermiştir.

Esengül (15), Tokat ili Merkez ilçesi tarım işletmelerinde işgücü varlığı üzerine yaptığı araştırmada, işletmelerde işgücü varlığının ortalama olarak % 62.1'inin atıl kaldığını hesaplamıştır. Atıl işgücününün fazla olmasının nedenlerinden en önemlisinin, kaynakların daha etkin olarak kullanıldığı optimum ürün bileşiminde, işletmelerin faaliyette bulunmaması olduğu neticesine varmıştır.

Lacroix ve Mollard (16), Tarımsal işgücününün ölçülmesinde kullanılan metodlar ve sonuçları üzerine Fransa'da yaptıkları araştırmayla, tarımda çalışma zamanının ölçülmesini ilk defa metodolojik bir perspektif ile incelemişlerdir. Araştırmada, tarımda çalışma zamanının belirlenmesinde uygulanan yöntemlerin sonuçlarının yaklaşık değerler verdiği tespit edilmiştir. Hazırladıkları haftalık çalışma saatlerini gösteren çizelgelerle saha araştırması yaparak yıllık çalışma süresini bulmuşlardır. Yıllık çalışma süresinden bayram tatilleri, hafta sonları ve diğer çalışılmayan sürenin çıkarılmasıyla, çiftçilik için yıllık çalışma zamanının tam olarak hesaplanacağı sonucuna varmışlardır.

Erkuş ve ark. (17), Ankara ili tarım işletmelerinde yaptıkları çalışmada; incelenen işletmelerdeki kullanılabilir aile işgücününün işletmeler ortalamasına göre %

38.9'unun atıl kaldığını, ancak işletmelerin optimal bir plâna göre çalışmaları halinde atıl kalan aile işgücü oranının % 15.0'e kadar düşebileceğini ortaya koymuşlardır.

MATERYAL VE METOD

Materyal

Araştırmanın asıl materyali; Pasinler ilçesine bağlı amaçlı örnekleme ile seçilen 13 köyün 86 tarım işletmesinden anketlerle elde edilmiştir. Bunun yanında, araştırma bölgesinde hizmet veren başta Pasinler Tarım İlçe Müdürlüğü olmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarından sağlanan veriler ile konuyla ilgili ilmi çalışmalar ve istatistiki kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Metod

Bu çalışmada "zaman kesiti (cross sectional)" metodu kullanılmıştır. Erzurum ili Pasinler ilçesine bağlı 58 köy araştırmanın popülasyonunu oluşturmaya rağmen 13 köy amaçlı örnekleme metoduyla seçilmiştir. İstihdama etkili olabilecek projelerin uygulama aralığı (1960-1992 yılları arasında) 32 yıllık geniş bir süreyi içermesine rağmen popülasyondaki köylerin sadece 8'inde sözkonusu projelerin uygulandığı tespit edilmiştir. İstihdama yönelik projelerin uygulandığı köyler Erzurum ilinde faaliyette bulunan kamu kuruluşlarının dosya kayıtlarından ve Pasinler ilçesine bağlı köy muhtarlıklarıyla yapılan görüşmeler sonucu edinilen bilgilerden yarralanılarak belirlenmiştir. Ayrıca istihdam üzerine olumlu yönde tesir edebilecek projelerin etkisini mukayese etmek ve belirlemek amacıyla proje uygulanmış toplam 8 köyün % 62.5'i kadar da istihdama yönelik proje uygulanmamış 5 köy daha seçilmiştir. Proje uygulanmamış köylerin seçiminde, popülasyonu oluşturan köyleri (topografya, iklim ve uygulanan tarım sistemi yönünden) temsil edecek özellikte olmalarına dikkat edilmiştir.

Anakitleye (popülasyona) girecek işletmelerin seçiminde, örneğe giren 13 köyün toplam 793 tarım işletmesi esas alınmıştır. Bu popülasyondan anket yapılacak işletmelerin seçiminde işletmelerin arazi büyüklük dağılımı kriter alınmıştır. Her bir işletmenin arazi varlıkları Pasinler Tarım İlçe Müdürlüğü 1992 yılı dosya kayıtlarından çıkarılmıştır. Metod olarak, anakitleyi kendi içinde homojen tabakalara ayırıp varyansı azaltmaya yarayan ve elde edilecek bulguların doğruluğunu artıran tabakalı (kademeli) örnekleme metodu kullanılmıştır. Popülasyonu oluşturan işletmelere ait frekans eğrilerine göre işletmeler; 0-75 dekar, 76-125 dekar, 126-200 dekar ve 201 + dekardan daha büyük işletmeler olmak üzere dört alt gruba ayrılmıştır. Her gruptan, grubun ait olduğu popülasyonu temsil edecek işletme sayısı;

$$NS^2$$

$$n = \frac{NS^2}{(N-1)D+S^2} \quad (18), \text{ formülü kullanılarak elde edilmiştir.}$$

$$(N-1)D+S^2$$

Formülde n; grubun ait olduğu büyüklüğü temsil edecek örnek işletme sayısını, N; ait olduğu büyüklük grubundaki işletme sayısını, S^2 ; ait olduğu büyüklük grubunun varyansını ve D ise düzeltme faktörünü ifade etmektedir. Düzeltme faktörü (D) = $(e/t)^2$ formülünden elde edilmiş olup araştırmada t katsayısı % 90.0 güven sınırları için 1.64445 olarak alınmıştır. E ise ait olunan büyüklük grubunun % 10.0'udur.

Her gruptan örneğe çıkacak işletme sayısı belirlendikten sonra, öncelikle numuneye giren köylerin her birinde incelenecek işletme sayısı her köydeki toplam işletme sayısının popülasyondaki yüzdesi esas alınmış ve köylerde anket yapılacak işletme 86 olarak belirlenmiştir. Her köyde anket uygulanacak işletme sayısı hesaplandıktan sonra köylerde ankete tabi tutulacak işletmelerin tespitinde tesadüfi sayılar tablosu (random numbers table) kullanılmıştır. Anketlerden elde edilen tüm bilgiler işletme büyüklük gruplarına ve işletmeler ortalamasına göre analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

İşletmelerdeki mevcut işgücü varlığı, nüfusun yaş ve cinsiyet bakımından değişiklik arzeden işgücü katsayıları esas alınarak Erkek İş Birimi (EİB) cinsinden belirlenmiştir. İşletmelerde aile işgücü varlığı çalışabilir yaşta olanları (7.0 ve daha yukarı yaşta olanlar) esas alınarak hesaplanmış ve kullanım alanları belirlenmiştir. İncelenen işletmelerde EİB cinsinden hesaplanan aile işgücünden eğitim, devamlı hastalık, asker vb. nedenlerle çalışmayan işgücü çıkarılarak çalışabilir işgücü tespit edilmiştir. Çalışabilir işgücünün atıl kalanı; EİB ve Erkek İş Günü (EİG) olarak belirlenmiştir. EİG, Bir EİB'nin bir gün (ortalama 8 saat) çalışmasını ifade eder.

İncelenen işletmelerde atıl işgücünü etkileyen etmenleri belirlemek amacıyla, anket yapılan işletmeler istihdama etkili projelerin uygulanmış olmasına, arazi varlığına ve işletme tiplerine göre olmak üzere üç ayrı şekilde sınıflandırılmış ve atıl işgücü oranı bulunmuştur. İstihdam üzerine etkili olabilecek projelerin uygulandığı işletmelerdeki atıl işgücü ile proje uygulanmamış işletmelerdeki atıl işgücü mukayese edilerek, projelerin atıl işgücünü hangi oranlarda değerlendirebildikleri hesaplanmıştır.

Ayrıca, işletmelerdeki atıl işgücünün arazi varlığı ve işletme tiplerine göre değişimi de ayrı ayrı belirlenmiştir. İşletmelerde hayvan varlığı ile atıl işgücü arasındaki ilişkiyi belirlemek için, işletmelerin hayvan varlığına göre frekans diyagramları çizilmiştir. Buna göre işletmeler 2.0-5.9 Büyük Baş Hayvan Birimi (BBHB), 6.0-9.9 BBHB ve 10.0 - + BBHB'den daha fazla hayvana sahip işletmeler şeklinde üç gruba ayrılmıştır.

Araştırma Sonuçları ve Tartışma

Araştırma sonuçlarına göre, ankete alınan 86 işletmede çiftçi ailesi başına düşen ortalama işletme arazisi, işletme büyüklük grupları itibarıyla, 46.1-290.2 dekar arasında değişmekte ve tüm işletmeler ortalamasında 104.7 dekar olmaktadır. Başlıca arazi ne'ileri, tarla, çayır ve kültüre elverişli olmayan diğer araziler olup, bahçe ve bağ arazisine rastlanılmamıştır. İşletme arazisinin büyük bir kısmını tarla arazisi oluşturmaktadır. Şöyle ki; 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda işletme arazisinin %

72.7'sini tarla arazisi oluştururken, bu oran 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 82.0, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 71.5, 201 - + dekardan daha büyük işletme büyüklük grubunda % 83.2 ve tüm işletmeler ortalamasında ise % 78.1 olmaktadır. Tarla arazisinin sulanabilen miktarı işletme büyüklük grupları itibariyle değişmekte, 0-75 dekar araziye sahip işletmelerde % 36.1 ile en az, 201 - + dekardan büyük araziye sahip işletmelerde ise % 53.0 ile en fazladır. Nadasa bırakılan arazinin tarla arazisine oranı, işletme büyüklük gruplarına göre % 1.8 ile % 6.2'si arasında değişmekte ve tüm işletmeler ortalamasında % 4.7 olmaktadır.

İncelenen işletmelerde, arazi varlığı içinde mülk arazinin payı, kira ve ortağa tutulan arazinin payından yaklaşık 5 misli daha fazladır. Nitekim tüm işletmeler ortalamasında arazi varlığının % 85.0'i mülk arazi, % 15.0'i kira ve ortakçılıkla tutulan araziden oluşmaktadır. Mülk arazi oranı işletme büyüklüğü ile azalmaktadır. Şöyle ki, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda mülk arazinin toplam araziye oranı % 92.2 ile en yüksek iken, bu oran 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 89.0, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 83.2 ve 201 - + dekardan büyük işletme büyüklük grubunda ise % 78.2 ile en düşüktür.

Toplam ekim alanının işletmeler ortalaması olarak % 42.5'inde hububat, % 27.2'sinde patates, % 14.0'ünde yem bitkileri, % 9.1'inde ayçiçeği, % 5.1'inde şeker pancarı, % 1.3'ünde kuru fasulye ve % 0.8'inde lahana yetiştirilmektedir. Tüm işletmeler ortalamasına göre hububat grubu bitkilerden buğday, toplam ekim alanının % 24.8'ini arpa ise % 17.6'sını oluşturmaktadır. İşletme büyüklüğü arttıkça, üretimlerinde daha fazla işgücü gerektiren bitkilerin toplam ekim alanından aldıkları paylar da artmaktadır. Örneğin, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda toplam ekim alanının % 3.8 inde şeker pancarı üretimi yapılırken bu oran, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 4.1'e, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 4.2'ye, 201 - + dekardan büyük işletme büyüklük grubunda % 8.3'e yükselmektedir. Daha çok, sulanabilen alanlarda yetiştirilen endüstri bitkilerinden incelenen işletmelerde sadece şeker pancarının üretimi yapılmaktadır. İşletme büyüklük gruplarının hepsinde şeker pancarı üretimine yer verilmektedir. Toplam ekim alanının tüm işletmeler ortalaması olarak % 5.1'inde şeker pancarı yetiştirilmektedir.

İncelenen işletmelerde yumru bitkilerden ekim alanı ve üretim miktarı bakımından patates ilk sırada yer almaktadır. Patates üretimine tahsis edilen arazinin toplam ekim alanının, tüm işletmeler ortalamasında % 27.2'si kadar olduğu tespit edilmiştir. Yumru bitkilerden patates haricinde çok az miktarda da olsa soğan üretimi de yapılmaktadır. Yem bitkilerinden ise fiğ ve yonca yetiştirilmektedir. İşletme büyüklük gruplarının herbirinde yem bitkileri ekim alanının toplam ekim alanına oranı % 7.6 ile % 16.8 arasında değişmekte ve bu oran tüm işletmeler ortalamasında % 14.0'dür.

İncelenen işletmelerde iş hayvanları mevcudu işletme büyüklüğü arttıkça azalmaktadır. Şöyle ki, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda iş hayvanı mevcudu (BBHB) toplam hayvan varlığının % 3.2'si iken bu oran, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 0.6'ya düşmektedir. 126-200 dekar ve 201 - + dekardan daha büyük işletme gruplarında ise iş hayvanlarına rastlanılmamıştır. İşletme büyüklüğü

artıkça iş hayvanı sayısının azalması ve işletmelerde iş hayvanına yavaş yavaş son verilmesinin nedeni, tarım alet-makinalarının iş hayvanları yerine ikâme edilmesidir. Çünkü, işletme büyüklüğü arttıkça alet makina varlığı artmaktadır. 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda işletmelerin % 10.0'u traktöre sahip iken bu oran, 201 - + dekadardan büyük işletme büyüklük grubunda % 40.0'a ulaşmaktadır.

Her bir çiftçi ailesinin sahip olduğu hayvan varlığı işletme büyüklük grupları itibariyle 5.5-12.6 BBHB arasında değişmekte ve tüm işletmeler ortalamasında bu değer 8.5 BBHB olmaktadır. İşletmelerin sahip oldukları hayvan varlığı, 76-125 .dekar işletme büyüklük grubu hariç, işletmeler büyüdükçe artmaktadır.

İncelenen işletmelerde küçükbaş (koyun, kuzu) hayvan varlığının (BBHB olarak) toplam hayvan mevcudu içindeki payı işletme büyüklük gruplarında % 5.7 ile % 17.5 arasında değişmekte ve tüm işletmeler ortalamasında % 10.7 olmaktadır. Kümes hayvanları, toplam hayvan varlığının tüm işletmeler ortalaması olarak % 0.2'sini oluşturmaktadır. Kümes hayvanları varlığı işletme büyüklüğü arttıkça azalmaktadır.

Çiftçi ailesi başına düşen ortalama nüfus varlığı 76-125 dekar işletme büyüklük grubu hariç, işletme büyüklüğü ile giderek artmaktadır. Nitekim 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda ortalama nüfus 6.7 iken, bu sayı 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda 7.1, 201- + dekadardan büyük işletme büyüklük grubunda 7.9'dur. İşletmeler ortalamasında her çiftçi ailesi ortalama 6.8 nüfusa sahip olup, bu nüfusun % 57.4'ü erkek, % 42.6'sı da kadın nüfustan müteşekkildir. İşletme başına düşen ortalama nüfusun % 9.0'unu 0-6 yaş grubu, % 18.1'ini 7-14 yaş grubu, % 55.9'unu 15-49 yaş grubu, % 13.0'ünü 50-64 yaş grubu ve % 4'ünü de 65 ve daha yukarı yaş grubu oluşturmaktadır. 15-64 yaş arasındaki iktisaden faal nüfus, işletme büyüklük grupları itibariyle % 67.2 ile % 73.2 arasında değişmekte ve tüm işletmeler ortalamasında % 68.9 olmaktadır. İşgücünün asıl kaynağını oluşturan 15-64 yaş grubu nüfusun yüksek oranda olması, incelenen işletmelerde aile işgücü potansiyelinin yüksek olduğunun bir göstergesidir. Tüm işletmeler ortalamasında erkek nüfusun % 78.6'sı kadın nüfusun ise % 60.8'i okuma-yazma bilmektedir. En yüksek okur-yazar oranı % 80.0 ile 201- + dekadardan daha büyük işletme büyüklük grubundadır. Bu grupta erkeklerin % 86.3'ü, kadınların da % 73.7'si okur-yazardır. İşletme büyüklüğü ile birlikte okur-yazar oranı artmaktadır. 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 61.5 olan okur-yazar oranı, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 78.4'dür.

Çiftçi ailesi başına düşen işgücü varlığı 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda 4.7 EİB, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda 4.4 EİB, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda 4.7 EİB, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda 4.4 EİB, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda 5.3 EİB ve 201- + dekadardan daha büyük işletme büyüklük grubunda ise 5.4 EİB'dir. Her çiftçi ailesine düşen işgücü varlığı tüm işletmeler ortalamasında ise 4.7 EİB olarak hesaplanmıştır. Bu değerlere göre işletme büyüklüğü arttıkça işletmelerin işgücü varlığı, 76-125 dekar işletme büyüklük grubu hariç, diğer büyüklük gruplarında artmaktadır. Eğitim, askerlik ve devamlı hastalık gibi nedenlerle işletmede çalıştırılmayan işgücü 210- + dekadardan daha büyük işletme

büyüklik grubunda 0.6 EİB, diğer işletme büyüklük grupları ile tüm işletmeler ortalamasında ise 0.5 EİB'dir.

İşletmelerdeki işgücü varlığından çalıştırılmayan işgücü varlığının çıkarılmasıyla bulunan işgücü, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda 4.2 EİB, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda 3.9 EİB, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda 4.7 EİB, 201 - + dekardan daha büyük işletme büyüklük grubunda 4.9 EİB ve tüm işletmeler ortalamasında ise 4.2 EİB'dir.

İncelenen işletmelerde kullanılan işgücünün EİB cinsinden ortalama olarak, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda % 92.8'i, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 92.3'ü, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 95.7'si ve 201- + dekardan daha büyük işletme büyüklük grubunda ise % 95.9'u tarımsal faaliyetlerde kullanılmaktadır.

Araştırma sonucuna göre, işletme büyüklük gruplarının hepsinde mevcut işgücünün önemli bir kısmı atıl kalmaktadır. Şöyle ki, incelenen işletmelerde atıl işgücü oranı 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda % 57.1 iken bu oran, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 56.4, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 55.3, 201- + dekardan büyük işletme büyüklük grubunda % 49.0 ve tüm işletmeler ortalamasında ise % 54.8'dir. Bakım, hasat ve harman gibi iş azamilerinin olduğu dönemlerde, işletme dışından ücretli işçi tutularak işletmede çalıştırılmaktadır. Tüm işletmeler ortalamasında yılda 9.4 EİB yabancı işgücü tutulmakta ve 8.0 EİG çalıştırılmaktadır. Yabancı işgücü tamamen erkek işçilerden oluşmaktadır. İşletmelerde yabancı işgücüne yer verilmesine rağmen, mevcut işgücünün bir kısmı işletme dışında değerlendirilmektedir. Tüm işletmeler ortalamasına göre işgücü varlığının % 7.2'si işletme dışında değerlendirilmektedir. Yukarıdaki verilerden de görüldüğü gibi incelenen işletmelerde, mevcut çalışma şartlarında işgücü varlığının yarısından fazlası atıl kalmaktadır.

Atıl işgücünün yüksek oranda olmasının nedenleri arasında aşağıdaki faktörler yer almaktadır;

a. İşletmelerde arazi varlığının işgücüne oranla az olması; İşletmelerin arazi varlığı arttıkça atıl işgücü oranı azalmaktadır. İncelenen işletmelerde işgücü varlığının, 0-75 dekar işletme büyüklük grubunda % 57.1'i atıl kalırken bu oran, 76-125 dekar işletme büyüklük grubunda % 56.4'e, 126-200 dekar işletme büyüklük grubunda % 55.3'e ve 201 - + dekardan daha büyük işletme büyüklük grubunda ise % 49.0'a düşmektedir.

b. İşletmelerin hayvan varlığının işgücüne oranla az olması: İşletmelerde hayvan varlığı arttıkça atıl işgücü oranı azalmaktadır. Şöyle ki, incelenen işletmelerde hayvan varlığı 2.0-5.9 BBHB olan işletme büyüklük grubunda atıl işgücü % 50.0 iken bu oran, hayvan varlığı 6.0-9.9 BBHB olan işletme büyüklük grubunda % 47.7'ye ve hayvan varlığı 10.0 - + BBHB'nden fazla olan işletme büyüklük grubunda ise % 43.2'ye düşmektedir.

c. İstihdama etkili olabilecek tarımsal sulama, köy el sanatları ve çayır-mer'a projelerinin yeterince uygulanmamış olması: İncelenen işletmelerden, istihdama etkili ola-

bilecek projeler uygulanmamış işletmelerde atıl işgücü % 57.8 iken bu oran, proje uygulanmış işletmelerde % 43.2'ye düşmektedir.

d. Üretimi sınırlayıcı diğer faktörler: İncelenen işletmelerde üretimi sınırlayan ve dolayısıyla atıl işgücünün fazla olmasına; girdi ve ürün fiyatları arasındaki dengesizlik, pazarlama sorunu, ahır ve ağıl kapasitesinin yetersizliği gibi faktörlerin de etkili olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre, incelenen işletmelerde yüksek orandaki atıl işgücünün değerlendirilmesinde aşağıda belirtilen uygulamalar etkili olmaktadır;

a. İstihdama etkili olabilecek tarımsal sulama, köy el sanatları ve çayır-mer'a projelerinin uygulanmasıyla atıl işgücü değerlendirilmektedir. İncelenen işletmelerde sulama projeleri uygulanması halinde atıl işgücünün % 9.0 oranında azaltılabileceği ortaya konulmuştur.

Sulama projelerinin atıl işgücünü değerlendirmedeki etkilerinden biri, işletmelerde üretim paternini değiştirmekle ortaya çıkmaktadır. Sulama projeleri uygulanmış işletmelerde, toplam ekim alanından endüstri bitkileri, yağlı tohumlar ve baklagiller gibi üretimlerinde yoğun işgücüne ihtiyaç duyulan bitkilerin aldıkları paylar, hububat grubu aleyhine artmaktadır. Şöyle ki, sulama projeleri uygulanmış işletmelerde toplam ekim alanında endüstri bitkilerinin payı % 7.5 iken bu oran, sulama projeleri uygulanmamış köylerde % 3.4'e düşmektedir. Üretimlerinde endüstri bitkileri, yağlı tohumlar ve baklagiller kadar işgücüne gerek duyulmayan hububat grubu bitkilerin toplam ekim alanındaki payı ise sulama projeleri uygulanmış işletmelerde % 38.4, sulama projeleri uygulanmamış işletmelerde % 67.0'dir.

Sulama projelerinin atıl işgücünü değerlendirmede bir diğer etkisi, işletmelerin hayvan varlığının artırılmasını teşvik etmekten kaynaklanmaktadır. İncelenen işletmelerden sulama projeleri uygulanmış olanlarda işletme başına 9.5 BBHB hayvan düşerken, bu değer sulama projeleri uygulanmamış işletmelerde 7.6 BBHB'ne düşmektedir.

Sulama projelerinin işletmelerin hayvan varlığını arttırmadaki etkisi yem bitkileri ekimini teşvik etmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, hayvancılık faaliyetlerinde en büyük masraf kalemi yemdir. İncelenen işletmelerin sulama projeleri uygulanmış olanlarında yem bitkilerinin toplam ekim alanından aldıkları pay % 14.0 iken, bu oran, sulama projeleri uygulanmamış işletmelerde % 12.0'dir.

Atıl işgücünü değerlendirmede sulama projeleri haricinde köy el sanatları ve çayır-mer'a projelerinin uygulanması da etkili olmaktadır. İncelenen işletmelerde köy el sanatları ve çayır mer'a projeleriyle atıl işgücünün % 5.6 oranında değerlendirilebildiği ortaya konulmuştur. Ayrıca sulama, köy el sanatları ve çayır mer'a projelerinin bir arada uygulanmasıyla da atıl işgücünün % 14.6 oranında değerlendirilebildiği saptanmıştır.

b. İşletme tiplerinin değiştirilmesi: Karışık işletme tipi faaliyette bulunan işletmelerde atıl işgücü, sadece bitkisel üretim yapan ve sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerden daha iyi değerlendirilebilmektedir. İncelenen işletmelerden karışık

işletme tipinde çalışan işletmelerde atıl işgücü % 47.7 iken bu oran, sadece bitkisel üretimde bulunan işletmelerde % 58.1, sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerde ise % 55.8'dir. Buna göre karışık işletme tipi olan işletmelerde atıl işgücünün sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerden % 8.1, sadece bitkisel üretimde bulunan işletmelerden ise % 10.4 daha iyi değerlendirildiği görülmüştür. Ayrıca sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerde atıl işgücü sadece bitkisel üretimde bulunan işletmelerden % 2.3 oranında daha iyi değerlendirmektedir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan, incelenen işletmelerde yüksek oranda bulunan atıl işgücünün değerlendirilmesini sağlayabilecek önerileri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

a. Tarım işletmelerinde toprak-nüfus dengesizliğinin ortadan kaldırılması sağlanmalıdır. Bunun için işletmelerin sahip oldukları arazi varlığının artırılması gerekmektedir. Arazi varlığının artırılması yanında, işletmelerde arazi parsel sayısının azaltılması ve toprak mülkiyetinin tamamen mülk arazi niteliğinde sağlanması gerekir.

b. İstihdama etkili olabilecek sulama, köy el sanatları ve çayır-mer'a projelerinin uygulanmasının yaygınlaştırılması sağlanmalıdır.

c. Sadece bitkisel üretim yapan ve sadece hayvancılıkla uğraşan işletmeler yerine, karışık işletme tipi üretimde bulunan işletmeler yaygınlaştırılmalıdır. Yani işletmelerde bitkisel ve hayvansal üretime bir arada yer verilmelidir.

d. İşletmelerde hayvan varlığı artırılmalıdır. Hayvancılık faaliyetleriyle işgücünün yıl içerisinde dengeli kullanımının sağlanması ve özellikle araştırma sahasında tabiat şartlarının bitkisel üretime fazla elverişli olmaması nedeniyle hayvancılığa daha fazla önem verilmesi dikkate alınmalıdır.

e. Atıl işgücünün fazla olduğu kış aylarında atıl işgücünü değerlendirmek amacıyla köy el sanatlarının geliştirilmesi sağlanmalıdır. Gerek köy el sanatlarıyla ilgili ve gerekse diğer teknik konularda, hem bilgi vermek ve hem de tarımsal üretime girdi temininde gerekli kolaylıkları sağlamak amacıyla kooperatiflerin kurulmasına önem verilmelidir.

f. İşletmelerde üretim paterninin değiştirilmesi yani, üretimlerinde daha fazla işgücü gerektiren ve daha fazla gelir getiren bitkilerin (şeker pancarı, ayçiçeği, patates vb.) üretimine yer verilmesi sağlanmalıdır. Böyle bir uygulama ise öncelikle tarımsal sulamanın yaygınlaştırılmasıyla mümkün olabilmektedir.

g. İşletmelerin üretim faaliyetlerini, işgücünü daha etkin kullanabilecekleri optimal bir üretim planına göre yürütebilmeleri için optimal işletme planlarının oluşturulması gerekir.

ğ. Üretilen tarımsal ürünlerin yerinde işlenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla tarıma dayalı işletmelerin fabrikaların kurulmasına gereken önem verilmelidir.

h. Tarımsal girdi (input) fiyatlarının yüksek, ürün (output) fiyatlarının ise düşük olması dengesizliğinin azaltılması veya giderilmesi sağlanmalıdır. Ürünlerin pazarlama imkânlarının genişletilmesi, ahır ve ağıl kapasitesinin artırılmasında çiftçilere

yardımcı olunmalıdır. Bunun içinde kredi imkânlarının artırılması ve özellikle kontrollü krediye yer verilmesi gerekir.

1. Belirtilen bu tedbirlerin çiftçilere etkin bir şekilde ulaştırılması için "tarımsal faaliyetin lokomotifi" olarak nitelendirilen tarımsal yayım hizmetlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Belirtilen öneriler, atıl işgücünün bulunduğu yerde, yani tarım işletmelerinde değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bunun haricinde tarımdaki işgücü fazlalığının "batı modeli" olarak adlandırılan tarım dışı sektörlerle (sanayi, hizmetler ve ticaret) aktarılması ve bu sektörlerde istihdamı sağlanmalıdır.

Araştırmada ortaya konulmaya çalışılan sorunlar ülke tarımının genel sorunlarıdır. Aynı şekilde çözüm önerileri genel tarım politikasının önerileridir. Ancak bu araştırmada global olarak önerilerde bulunma yerine, önerilerin örnek uygulamaların sonuçları olması politika uygulayıcıların bu konudaki tereddütlerini azaltabilecektir.

KAYNAKLAR

1. Zaim, S., Çalışma Ekonomisi, İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yay. No: 229, İstanbul 1968.
2. Anonymous, Türkiye İstatistik Yıllığı, DİE Yayınları, Ankara 1991.
3. Anonymous, Basic Statistics of the Community, EUROSTAT, Lüksemburg 1993.
4. Karagölge, C. Arazi Tasarruf Şekillerine göre Erzurum İlindeki Tarım İşletmelerinin Ekonometrik Analizi, Atatürk Üniv. Yay. No: 312, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- Özçelebi, İ., Erzurum İlinde Tarım Kredi Kooperatiflerine Üye olan Tarımsal İşletmelerin Ekonomik Analizi, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- Erkuş ve ark., Ankara Tarım İşletmelerinde İşgücü Varlığı ve Kullanım Durumu, Çiftçi ve Köy Dünyası Cilt: 6, Sayı: 63, s. 24-27, 7-10, 20-24 Ankara 1990.
5. Yurttaş, Z., Tarımsal Yayım ve Haberleşme, Atatürk Üniv. Ziraat fak. Yay. No: 67, Erzurum 1991.
6. Çalgüner, C., Türkiye'de Ziraat İşçileri, Ankara Yüksek Ziraat Enst. Rektörlüğü Çalışmaları No: 132, Ankara 1943.
7. Karagölge, C., Arazi Tasarruf Şekillerine Göre Erzurum İlindeki Tarım İşletmelerinin Ekonometrik Analizi, Atatürk Üniv. Yay. No: 312, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
8. Özçelebi, İ., Erzurum ilinde Tarım Kredi Kooperatiflerine Üye Olan Tarımsal İşletmelerin Ekonometrik Analizi, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

9. Aksöz, İ., Doğu Anadolu'nun Ekonomik ve Ziraî Yapısı ve Kalkınma Yolları. Atatürk Üniv. Yay. No: 163, Baylan Matbaası, Ankara 1973.
10. Karacan, A.R., Elazığ Merkez İlçe Tarım İşletmelerinin Ekonomik Analizi, Tarımsal Kredi Kooperatifçilik Sorunları ve Toplum Kalkınmasında Tarımsal Kredi Kooperatiflerinin Rolü, Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Yay. No: 372, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.
11. Ayyıldız, T., Büyükdere Köyünün Sosyo-Ekonomik Yapısı, Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Yay. No: 182, Atatürk Üniv. Basımevi, Erzurum 1975.
12. Anonymous, Erzurum ili Pasinler İlçesi Tarım İşletmelerinde En Uygun Ürün Bileşimi Araştırması, Tarım Bakanlığı ve Araştırma Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara 1975.
13. Erkuş, A., Ankara İli Yenimahalle İlçesinde Kontrollü Kredi Uygulaması Yapılan Tarım İşletmelerinin Planlanması Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniv. Ziraat Fak. Yay. No: 709, Ankara 1979.
14. Akın, C., Tarımda İşgücü ve İstihdam. II. Türkiye İktisat Kongresi Tarım Komisyonu Tebliğleri, DPT Yay. No: 1783, İzmir 1981.
15. Esengün, K. Tokat İli Merkez İşletmesi Tarım İşletmesinde İşgücü Varlığı ve Değerlendirme Durumu Üzerine Bir Araştırma, Çukurova Üniv. Fen Bil. Enst. Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı (yayınlanmamış) Tokat 1987.
16. Locroix, A. and Mollard, A., Measuring Agricultural Labour: Methods and Results, Laboratoire INRA-Irep, Université Des Sciences Sociales, Grenoble France 1989.
17. Erkuş ve Ark., Ankara Tarım İşletmelerinde İşgücü Varlığı ve Kullanım Durumu, Çiftçi ve Köy Dünyası Cilt: 6, Sayı: 63, s. 24-27, 7-10, 20-24, Ankara 1990.
18. Güneş, T. ve Arıkan, R., Tarım Ekonomisi İstatistiği, Ankara Üniv. Ziraat Fak. Yay. No: 1049, Ankara 1988.

TARIMDA RİSK VE BELİRSİZLİK İLE RİSK VE BELİRSİZLİK ALTINDA KARAR ALMA VE KÂR MAKSİMİZASYONU

Doç.Dr. Ahmet ÖZCELİK ()
Arş.Gör.Vedat CEYHAN (**)*

1 - GİRİŞ

Tarımsal faaliyetlerden sağlanan gelir, yıldan yıla ve yılın herbir periyodunda dalgalanma göstermektedir. Çünkü tarımsal üretim, birçok değişkene bağlı olmaktadır. Çiftçiler, geleceği hakkında diğer girişimcilere göre daha az bilgiye sahiptir. İmalatçıların, gelecek yıl ne kadar mal üreteceği hakkında bir fikri vardır. Fakat çiftçiler, yağış, sıcaklık, hastalık vb. gibi kontrol edemediği değişkenlerdeki dalgalanma nedeniyle ürün verimlerini tam olarak tahmin edemezler. Yani, gelecekte ne olacağı hakkında daimi bir belirsizlik mevcuttur ve tarımsal üretimi etkileyen olaylar birbirleriyle ilişkilidir.

Çiftçiler, üretimin devam edebilmesi ve üretimden kar elde edilebilmesi için sürekli değişen ve riskli olan bir çevrede kararlar almak zorundadır. Bazı kararlar tam bir bilgiye sahipmiş gibi alınmaktadır. Ancak pratikte çiftçilerin eksiksiz bilgiye sahip olması mümkün değildir. Çiftçiler karar aldıklarında, sonucun ne olduğunu bilememektedirler. Bu nedenle çiftçiler üretim faaliyetlerinde ve planlarında risk ve belirsizliği daima dikkate almak durumundadırlar.

2. RİSK VE BELİRSİZLİK KAVRAMLARININ TANIMLANMASI

Risk ve belirsizlik kavramları, çoğu zaman aynı anlamda kullanılmalarına rağmen, aralarında belli farklar bulunmaktadır. Frank H.KNIGHT'dan (1921) bu yana risk ve belirsizlik farklı iki kavram olarak düşünülmektedir (Castle and Others 1985).

2.1. Risk

Risk, geleceğin ve herhangi bir olayın sonucunun belirli bir olasılıkla, tahmin edilmesini ifade eder. Risk durumunda, alternatif hareket seçeneklerinin sonuçları ve olay-

(*) A.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü
(**) O.M.Ü. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü

ların istatistiki veriler (ortalama ve dağılımla ilgili veriler) biliniyorsa, bunlardan yararlanarak istatistiki metodlarla olayın sonucu hesaplanabilmektedir. Örneğin, bir tarım işletmesinde tavukçuluğu yapılacak 500 milyon TL.lik yatırımdan yılda 75 milyon TL.lik gelir elde etme olasılığı belirli bir oranda (örneğin % 60 oranında) tespit edilebiliyorsa, bu durum risk kapsamına girmektedir. Bu, söz konusu gelirin % 60 olasılıkla gerçekleşeceğini ifade etmektedir.

Risk kavramı, bilim adamları tarafından, farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Risk genel olarak, istenen veya istenmeyen olayların meydana gelme olasılığıdır. (Castle, Becker and Nelson 1987).

Risk, sonuçların (çıktının) kesin olmadığı, fakat sonuçların gerçekleşme olasılıklarının bilindiği veya tahmin edilebildiği durumlarda söz konusudur (Ray 1967, Mansfield 1970, Eraktan 1970, Boehlje and Eidman 1984, Kurtuluş 1985, Mixon and Uri 1985; Karacan 1991).

Heady (1964) ve Açıl (1980)'e göre risk, amprik veya kantitatif bir şekilde ölçülebilen olaylarla ilgili değişimleri veya sonuçları ifade etmektedir.

Risk, gelecekteki olaylar hakkındaki belirsizlik ve mümkün çıktılardaki mali kayıplar olarak ifade edilebilir (Elliot 1960; Pekiner 1974).

Profesör Knight Risk'i, iki alt gruba ayırmıştır.

1. Prior Risk: Bir olayın meydana gelme olasılığı hakkında önceden yeterli bilgi varsa ortaya çıkmaktadır. Örneğin, doğacak yavrunun erkek veya dişi olma olasılığı (% 50) önceden bilinmektedir.

2. İstatistiksel Risk: Gelecekteki olayın olma olasılığı, birçok gözlem sonuçlarından belirlenen temellere dayanmaktadır. Bir işletmenin elde ettiği buğday verimi buna örnek olarak gösterilebilir (Castle and Becker 1966).

2.2. Belirsizlik

Gelecekteki olayların, gerçekleşme ihtimali hakkında geçerli hiçbir bilgi olmaması durumunda "belirsizlik" söz konusu olmaktadır. Yani belirsizlik, geleceğin neler getireceğinin bilinmemesi anlamına gelmektedir. Belirsizlik olduğu zaman kişiler, bilgilerin sadece bir kısmına sahip olabilmektedir. Meydana gelebilecek olaylar hakkında belli bir olasılığın saptanamaması durumu, belirsizliği riskten ayıran en önemli faktördür.

Belirsizlik durumunda karar alanlar çıktudan emin değildir. Örneğin, besi sığırcılığında kalkışan bir çiftçi; sığırları alırken hayvanların ne kadar ağırlık kazanacağını ve satacağı zaman fiyatın ne olacağını bilemez. Bu durumda hayvan fiyatları ve üretimi etkileyen faktörler belirsizlik değişkenleridir. Bitkisel üretimde, alternatif gübre uygulamalarına karşı elde edilecek verimler ve verimlerin olasılıklarının bilinmemesi de diğer bir örneği oluşturmaktadır.

Belirsizlik, üretim ilişkilerini değiştirebilecek nitelikte olan ve önceden kestirilemeyen olaylar olarak da tanımlanabilmektedir (Öğüt 1985).

Ray (1967), Eraktan (1970) ve Karacan (1991) belirsizliği, gelecekte olma ihtimali istatistiksel yöntem ile tahmin edilemeyen subjektif olasılıklar olarak tanımlamıştır.

Risk ve belirsizlik kavramlarının tanımları verildikten sonra; bir olayın ne zaman risk, ne zaman belirsizlik olarak yorumlanabileceği sorusu akla gelecektir. Bu ayrımı aşağıdaki örnekle açıklayabiliriz;

Nehir kenarındaki tarım işletmelerinin sele maruz kalması olayını düşünelim. Sel, sık sık meydana geliyor ve işletmeci bunun oluş sıklığını biliyorsa (örneğin her 6 ayda bir gibi) bu durumda sel, bir riski gösterir. Çiftçi beklenen gelirini hesaplarken, selden dolayı kaybedebileceği parayı masraflarına dahil eder. Bunu yaparken de selin meydana gelme ihtimallerini dikkate alır. Bu ihtimal çok büyükse ve çiftçi devamlı zarar edecekse, böyle bir araziye satın almak istemez.

Bu bölgede sel, hiç duyulmamış bir olay ise, meydana gelme ihtimali hesaplanamaz. Bu durumda selin olması belirsizlik durumundadır. Eğer aynı bölgede 500 yıldır sel görülmemiş ise, olay yine belirsizlik taşır, zira süre insan ömrünü aşmaktadır (Cinemre 1994).

3. TARIMDA KARŞILAŞILAN RİSK VE BELİRSİZLİKLER

Tarımda risk ve belirsizlik arasında kesin bir ayrım yapmak son derece güçtür. Örneğin verim ülkenin bazı bölgelerinde belirsiz iken, diğer bölgelerde önceden bilinebilmektedir. Buna rağmen, tarımda karşılaşılan riskler ve tarımsal üretimdeki belirsizliklerin ayrı ayrı incelenmesi yapılacak ekonomik analizlerde faydalı olacaktır.

3.1. Tarımda Karşılaşılan Riskler

Tarım işletmelerinde çok çeşitli faktörler işletmenin faaliyet sonuçlarını etkilemektedir. Tarımsal üretimi etkileyen riskler çok farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Çok faydalı olan bir sınıflandırma şekli; "iş riski" ve "mali risk" şeklindedir. İş riskleri, üreticilerin mali ilişkilerinden bağımsız faaliyetlere göre değişmektedir. Tarım işletmesi yöneticisi için iş riskleri, kaynaklarına göre 5 grupta toplanmaktadır:

(1) *Pazar veya Fiyat Riski*: Satılan mallara ve girdi harcamalarına göre değişmektedir. Girdi ve çıktı fiyatlarındaki dalgalanma, gelir kazançlarına veya kayıplarına neden olmaktadır. Bu dalgalanma cari yıl içerisinde olduğu gibi, yıldan yıla da olmaktadır. Girdi temini de bir risktir. Uzun dönemde fiyat değişimi, fiyat oranı değişimi ve ilgili malların fiyatları birçok kararı etkileyen risk faktörleridir.

(2) *Üretim Riski*: Üretim aşamalarındaki tesadüfi değişimdir. Hava koşulları, hastalık ve böcek zararları bitkisel ve hayvansal üretimde üretim riskine yol açmaktadır. Yangın, rüzgar, hırsızlık ve diğer sebepler de üretim riski kaynaklarıdır.

(3) **Teknolojik Risk:** Potansiyel bir risk faktörüdür. Mevcut duran varlıkların modasının geçmesinde bir risk vardır. Yeni teknolojilerin uygulanması da risklidir. Ayrıca, tarım dışı sektörlerdeki gelişmeler de tarım işletmelerini etkileyebilmektedir.

(4) **Resmi ve Sosyal Riskler:** Hükümet fiyatları ve hükümet gelir programları, vergiler, ticaret, kredi ve çevre politikalarını içermektedir. Bu riskler, firmanın büyümesini arttırabilir.

(5) **İnsan Kaynaklı Riskler:** Tarımda emek ve müteşebbislik faaliyetlerine göre değişmektedir. Müteşebbisin sağlık problemleri, tarımsal performansta kesikliğe neden olur. Üreticinin ve aile fertlerinin hedeflerinin değişmesi, işletmenin uzun dönemdeki değişimleri üzerine etkili olmaktadır.

Tarımsal faaliyetlerde gerekenden daha az sermayeye sahip çiftçiler ilave olarak "mali riskler" ile karşı karşıyadır. Borç para bulmak ve kredi maliyetleri mali risklere bir örnektir. Üreticilerin sahip olduğu sermaye miktarı, taşıyacakları riski belirlemektedir (Patrick 1985/a)

Ray (1967) tarafından yapılan diğer bir sınıflandırmaya göre tarımsal riskler, "mal riskleri" ve "kişisel riskler" olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir. Mal riskleri, doğal, sosyal ve ekonomik riskler olarak üç grupta toplanırken, kişisel riskler çiftçi ve tarım işçileri ile ilgili riskler ve tarım dışındaki üçüncü şahısların oluşturduğu riskler olarak iki grupta toplanmaktadır.

Tarımda risk içeren bir olayın olasılık dağılımına ait özellikler bilinmektedir ve bu nedenden dolayı sigorta ettirilebilmektedir. Riske bağlı olarak ortaya çıkan kazanç ve kayıplar, işletmenin maliyet masraflarına ilave edilir. Örneğin yumurta tavukçuluğu yapan bir işletmede her 100 yumurtadan 5'i kırılma yoluyla kaybedildiğinden, yumurta üretiminin marjinal masraf ve geliri, kırılan beş yumurtanın masrafını, geriye kalan 95 yumurtaya eklemek yoluyla bulunabilir.

3.2. Tarımsal Üretimdeki Belirsizlikler

Üreticiyi etkileyen birçok önemli değişken, ihtimal düzeyi hakkında bilgi olmaksızın tahmin edilemez ve belirsiz kabul edilmelidir. Üreticilerin karşılaştıkları belirsizliklerin aşağıdaki gibi sınıflandırılması mümkündür (Castle and Becker 1966).

A. İşletme içi Belirsizlikler

1) Üretim

a) Fizyolojik

b) Biyolojik

2) Aile refahı

a) Müteşebbis

b) Müteşebbisin Ailesi

B. İşletme Dışı Belirsizlikler

- 1) Pazarlar ve fiyatlar
 - a) Ürün fiyatları
 - b) Girdi fiyatları
- 2) Teknolojiler ve üretim tekniği
 - a) Modası geçme
 - b) Toplam üretimin etkileri
- 3) Hükümet ve idari kurumlar
 - a) Fiyat desteklemeleri
 - b) Üretim kontrolü
 - c) Kredi politikaları
- 4) Bireysel
 - a) Bankacılar
 - b) Arazi sahipleri
 - c) İşçiler

Bu sınıflandırma tahmin edilemeyen değişikliklerin temel kaynaklarını göstermektedir ve üretici bu kaynakları planlarında hesaba katmalıdır. Üreticiler, birinci grup belirsizlikleri bilmektedirler. Üreticiler, bitkisel ve hayvansal üretimlerinin, düşen yağmur miktarına, kendilerinin felaketleri kontrol etme yeteneklerine ve hayvan ve bitki zararlılarına bağlı olduğunun farkındadır. Üreticiler, doğanın biyolojik ve fiziksel gücü ile karşı karşıyadır. Bazen ailedeki beklenmedik bir olay, üretim planlarını etkilemektedir. Örneğin, mütesebbis veya eşinin bitki yetiştirme döneminde hasta olması, işletmenin üretimini olumsuz yönde etkileyecektir.

İşletme dışı belirsizliklerin başında pazar ve fiyatlar ile ilgili belirsizlikler gelmektedir. Üretici, sadece satmış olduğu malların fiyatları ile değil aynı zamanda, satın aldığı mal ve hizmetlerin fiyatlarıyla da ilgilidir. İşletme dışı diğer bir faktör, belirsiz Dünya'da üreticinin iyilik derecesini etkileyen teknolojidir. Sürekli olarak aynı ürünün üretilmesi durumunda işletmede mevcut ekipmanlara duyulan ihtiyaç giderek azalacaktır. Diğer yandan, yeni teknolojinin girişi, üreticinin ekipmanının daha az kullanılmasına neden olacaktır. Ancak yeni teknoloji, fiziksel ve biyolojik belirsizlikleri azaltabilecektir. Buna örnek olarak değişik pestisit çeşitleri, çeşit düzeltmeleri ve gübreler gösterilebilir.

Üreticiler, herkes gibi kurumsal çatıya göre hareket etmelidir. Bu kurumsal çatı kanun ve yönetmeliklerle kurulmuştur. Hükümet politikaları sürekli olarak değişmektedir. Bu nedenle üreticiler, oluşmuş hükümet programları üzerinde uzun vadeli planlar yapmamalıdır.

Üreticiler daha çok çeşitli özel kuruluşlarla ve kredi kurumlarıyla bağlantılıdır. Bu kurumların da politikaları zaman zaman değişiklik göstermektedir. Ayrıca üreticiler, kendi işleri ile ilgili diğer bireylerle de ilgilenmelidir. İnsan davranışları önceden bilinmediği için, bu da üreticilerin karşılaştığı bir belirsizlik kaynağıdır.

Tarımsal üretimdeki belirsizlik hakkındaki diğer bir sınıflandırma şekli şöyledir (Kip 1974).

1. Teknik Belirsizlik
 - a) Verim Belirsizliği
 - b) Teknolojik Belirsizlik
2. Ekonomik Belirsizlik
 - a) Fiyat Belirsizliği
 - b) Gelir Belirsizliği
3. Sosyal ve Kurumsal Altyapı Belirsizliği

4. RİSK VE BELİRSİZLİK ALTINDA KARAR ALMA

Çiftçiler, riskli ve sürekli değişen çevrede karar alırlar. Karar alma aşamasında, risk ve belirsizliğin olması karışıklık yaratmaktadır. Eğer sonucun ne olduğunu bilebilirsek karar almalar kolay olabilecektir. Ancak çiftçilerin aldığı kararların sonuçları, karar alındığı zaman bilinmemektedir. Bu nedenle, çiftçilerden; "Eğer buğday fiyatının 3.500 TL/kg'a düşeceğini bilseydim, geçen hafta satardım" veya "Eğer sığır fiyatlarının artacağını bilseydim, daha fazla beslerdim" şeklindeki ifadeleri sık sık duymak mümkündür.

Karar alma; hedef ve amaçları ortaya koymayı, problemi belirlemeyi, bu alternatiflere değer biçmeyi, alternatifleri seçmeyi, seçilen bu alternatifleri uygulamayı ve sorumluluk taşımayı kapsamaktadır. Risk ve belirsizlik altında karar alma, risk davranışlarını, olasılıkların takdirini ve gelecek hakkındaki beklentilerin düzenini de kapsar. Karar alma işlemi çok karmaşık bir işlemdir ve çiftçiler karar almada ve bu kararları uygulamada farklılık gösterirler (Patrick 1985/b).

4.1. Çiftçi Ailesinin Hedefleri ve Karar Alma

Kararlar, belirli hedeflere sahip alternatif faaliyetlerle ilişkili olarak alınabilmektedir. Bu nedenle, hedefleri belirlemek çok büyük önem taşımaktadır.

Çiftçi nereye gidecek? Çiftçi ne istiyor? Birçok çiftçi bu sorulara karşı kesin cevaplara sahip değildir. Yapılacak işlerin bir listesine sahip olmakla birlikte, genellikle hedefleri ve amaçları belirsizdir. Hedeflerin belirlenmesi, biraz zaman ve düşünmek gerektirmektedir. İnsanlar hedefleri ve amaçları hakkında düşündüğünde, kısa ve uzun dönemde çok sayıda hedef tespit edebilecektir. Bu hedeflerden bazıları, birbirleri ile

çelişebilmektedir. Yani hedeflerimizden bazıları rakip, bazıları ise birbirleri ile tamamlayıcıdır. Hedefler arası bu ilişkilerin mutlaka bilinmesi gerekmektedir (Patrick 1985/b).

Hedeflerin, diğer insanlar ve onların hedeflerinden bağımsız olmaması da önemli bir noktadır. Hedefleri belirlemek, dinamik bir işlemdir. Hedeflere ulaşılabilirse, hedefler başarı kaynağı olabilmektedir. Farklı hedeflerin öncelikleri, zaman zaman değişir. Kişiler gerçekçi olmayan hedeflere sahip olabilir ve eğer bunları gözden geçirmezse, olumsuz durumlarla karşılaşabilir.

Çiftçi ailesinin tüm üyeleri, genellikle tarımsal faaliyetlere katılmaktadır. Bu nedenle, tarımsal faaliyetlerin ekonomik sonuçları aileyi direkt olarak etkilemektedir. Yani, tarımsal faaliyetler ile aile arasında gizli bir ilişki vardır. Bunun için hedeflerin belirlenmesi müteşebbis ve özellikle ailesi için çok önemlidir.

4.2. Risk ve Belirsizlik Davranışları

Risk ve belirsizlik altında, kişiler olaylara karşı farklı reaksiyon göstermektedir. Yani insanlar karşılaştıkları farklı faktörler ve belirsizlik altında, farklı kararlar almaktadır. İnsanlar, riskli seçeneklerle karşılaştıkları zaman nasıl davranırlar? Bu sorunun cevabının, yani risk davranışlarının belirlenmesi karar almada çok önemlidir.

Risk davranışları risk sevmeyenler, risk tercih edenler ve riske tepkisiz kişiler olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Kişiler bu gruplardan birine mutlaka girmektedir (Mansfield 1970; Boehlje ve Eidman 1984; Nelson 1989 ve Lipsey ve diğerleri 1990).

Risk sevmeyenler, daha tedbirli, ithiyatlı kişilerdir ve daha az riskli yatırımları ya da gelir kaynaklarını tercih ederler. Genellikle bu kişiler düşük gelir ya da kayıp olasılığını azaltmak için beklenen gelirin bir kısmından vazgeçerler.

Risk sevenler ise daha maceracı kişilerdir ve daha riskli işleri tercih ederler. Bu kişiler, eşit beklenen parasal değere sahip alternatiflerle karşılaştıklarında, daha az kesin olan sonucu, daha kesin olan sonuca tercih etmektedirler.

Riske tepkisiz kişiler, risk konusunda kayıtsızdırlar. Risk seven ve sevmeyenler arasında bir kategoride yer alırlar. Bu kişiler, alternatif gelir oranlarının olasılıklarına bakmaksızın, beklenen en yüksek geliri veren kararı seçerler

Illinois Üniversitesinde sosyoloji ve kırsal sosyoloji dalında çalışan Prof. Jerry Robinson ise, şahısları risk almalarına göre, riskten kaçınanlar, cesaretliler, maceracılar ve hesapçılar olmak üzere 4 gruba ayırmıştır (Patrick 1985/b).

Risk davranışları kişilerin amaç ve finans kaynaklarına bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca kişilerin risk davranışları kayıp veya kazancın büyüklüğüne ve olasılığına da bağlıdır (Bayaner ve Uzunlu 1993). Yaş ve cinsiyet, eğitim ve zeka düzeyi tecrübe, yetenek, başarısız olma korkusu, tutuculuk ve gelenekler de risk davranışlarını etkileyen faktörlerdir (Mowbray and Others 1958).

4.3. Riskli Çevrede Karar Alma ve Elementleri

Risk altında karar alma olasılıkları, değişimin ölçülmesini, beklenen değerleri içermektedir. Birçok çiftçi bunları bilmeden kullanmaktadır. Bunlar riskli çevrede karar almanın elementleridir.

4.3.1. Olasılıkları anlamak ve kullanmak

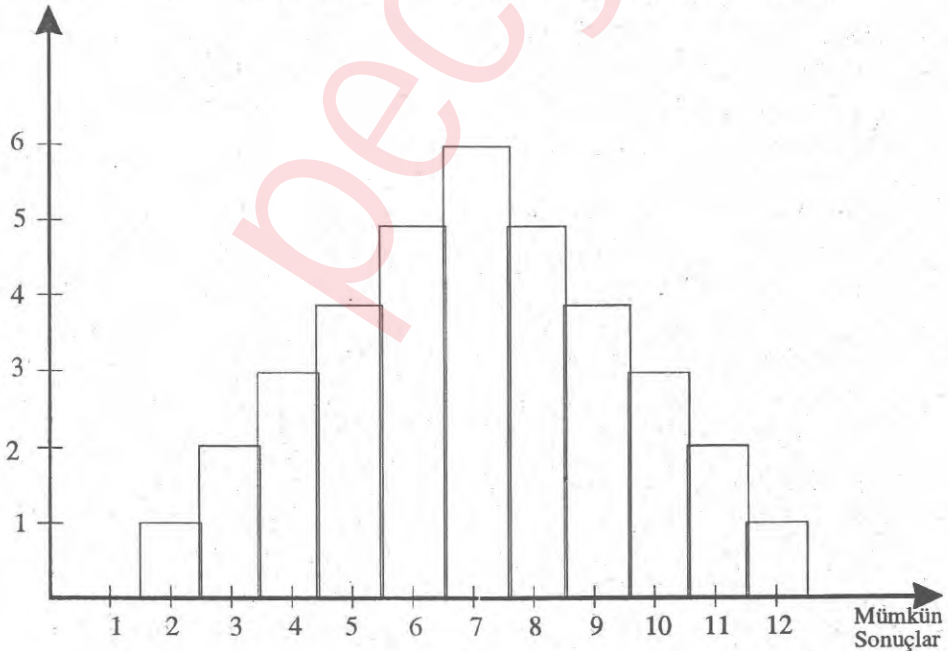
Olasılıklar, farklı sonuçların şanslarını açıklamanın basit bir yoludur. Birçok hava tahmincisi olasılıkları kullanmaktadır. Örneğin onlar yağmur yağma şansını % 20 veya kar yağma şansını % 40 olarak belirleyebilmektedir.

Yıl boyunca havalar, bitki büyüme dönemindeki havalardan bağımsızdır. İyi bir yılı, iyi bir yılın takip etme şansı, temelde iyi bir yılı kötü bir yılın takip etmesi ile aynıdır. Bu gözlemi üç yıl yaptığımızı düşünelim. Bu durumda, iyi ve kötü yıl kombinasyonları, tamamen iyi veya tamamen kötü yıllara göre daha genel olmaktadır.

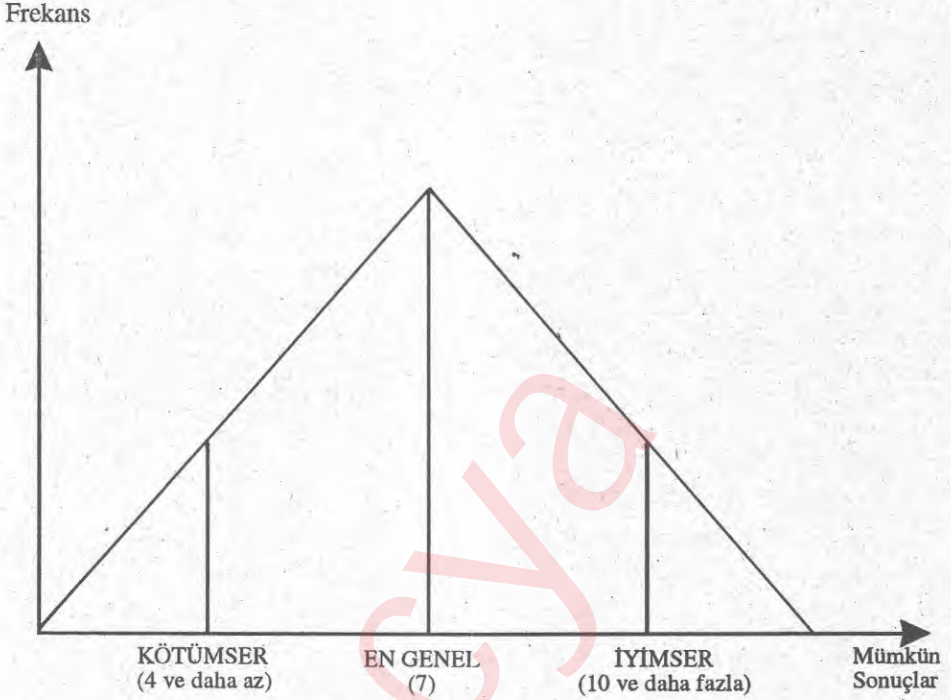
Şimdi zar ile oynadığımızı düşünelim. Zarın 6 yüzü vardır ve herbirinin gelme şansı eşittir. Eğer zarı iki kez atarsak, mümkün sonuçlar Şekil 4.1'de, 36'da bir şans için açıklanmıştır. 7 en genel sonuçtur (6/36). İki tane bir gelmesi genel değildir. (1/36). İki altı gelme olasılığı da aynıdır. 4 veya daha küçük gelme olasılığı (kötümser sonuç) 1/6'dır (iyimser sonuç). 5, 6, 7, 8 veya 9 gelme olasılığı 2/3 dür.

Frekans

Şekil 4-1. İki Zar İçin Mümkün Sonuçların Frekansları

Normal dağılım eğrisi ile Şekil 4.2 çok yakından ilişkilidir. Normal dağılım, çan eğrisi şeklindedir ve en genel sonuçlar ortalama etrafındadır. 1/6 olasılıkla sonuçlar 4 veya daha az olacaktır. Diğer taraftan 10 veya daha fazla gelme şansı da 1/6'dır. Bu düşük frekanslı çıktılar "iyimser" ve "kötümser" olarak düşünülebilir (Şekir 4.2).

Şekil 4.2. İki Zar İçin Mümkün Sonuçların Olma Frekanslarının Normal Dağılımı

Dekara ürün verimleri ve yıllık ortalama ürün fiyatları çiftçiler tarafından diğer ekonomik sonuçlar kadar iyi alınabilmektedir. Bunların dağılımı, normal dağılım göstermektedir. Normal dağılımı kullanarak, düşük veya yüksek verim/fiyat'dan ziyade, daha genel olan verim ve fiyatları belirlemek mümkündür.

4.3.2. Değişimin Ölçülmesi

Sonuçların değişimi, riskle birlikte değişmektedir ve riskli durumlarda sonuçlar büyük değişimler gösterir. Değişim istatistiksel olarak ölçülmesinde kullanılan en iyi ölçü "Varyasyon katsayısı"dır. Varyasyon katsayısı standart sapmaya (S) dayanmaktadır. Varyasyon katsayısı basit olarak, standart sapmanın ortalamaya bölünüp, 100 ile çarpılmasıdır ($S/X \times 100$) (Düzgüneş ve diğerleri 1983). Varyasyon katsayısını ürün verimleri ve fiyatları arasındaki değişimleri kıyaslamada kullanmak mümkündür. Düşük varyasyon katsayısı, düşük değişim demektir

Örneğin Türkiye'nin ortalama buğday verimi ortalama 211 kg/da ve standart sapması 64 kg'dır ve varyasyon katsayısı % 3'dür (64/211 100). Şekerpancarı için ortalama verim 3796 kg/da ve standart sapması % 2'dir. Yani Türkiye'de buğday veriminin, şekerpancarı verimine göre yıldan yıla daha fazla değişim gösterdiğini, varyasyon katsayısına dayanarak söyleyebiliriz.

4.3.3. Beklenen değerin hesaplanması

İnsanlar riskli alternatifler arasından bazen, bir tanesini seçmek zorunda kalmaktadır. Diğer zamanlarda kesin getiri ile riskli olan getiri arasında karşılaştırma yapmak durumundadır.

Beklenen değer, matematiksel olarak olasılıklardan hesaplanan çıktı ağırlıklarından türetilmektedir. Beklenen değerin hesaplanması, riskli alternatiflerin kıymetini belirlemek demektir. Değişim genişliğini ve mümkün sonuçların olasılıklarını gözönünde bulundurduğu için "Beklenen değerin" hesaplanması karar almada oldukça önemlidir (Patrick 1985/b).

Eğer herbir sonucun olasılığı biliniyorsa, beklenen parasal değeri hesaplamak mümkündür. Bu durumda, eğer herbir sonuç meydana gelme olasılığı kadar oluşursa, belli bir miktar para kazanılır veya kaybedilir. Beklenen parasal değer, karar alıcının kazanabileceği veya kaybedebileceği ortalama miktardır (Mansfield 1970).

Karar alıcı, alternatiflerin beklenen değerlerini hesaplayarak, kendisi için en büyük parasal değeri veren alternatifi seçmektedir. Ancak, her zaman parasal değeri maximize etmek rasyonel olmamaktadır. Çünkü, beklenen parasal değeri maximize etmek veya etmemek kişinin risk davranışlarına bağlı bulunmaktadır.

4.3.4. Karar ağacı

Problemlerin çözümlenmesinde karar ağacı çok faydalıdır. Karar ağacı, ilgili alternatifleri gözler önüne seren bir diyagramdır. Karar ağacı, karar probleminin herbir alternatifini bir kolda göstermek suretiyle sunar. Her bir karar kolu sunulan alternatif seçeneklerle bağlantılıdır ve bu bağlantı noktasında karar alıcı sonucu kontrol etmektedir. Her bir alternatifi şansı, çıktıya bağlı olmaktadır (Mansfield 1970).

Riskli çevrede karar almanın karakteristikleri açıklandıktan sonra, risk altında karar almayı örnekle açıklamaya çalışalım. Riskli bir durum sözkonusu ise, her bir alternatifin ihtimalleri objektif olarak bilinmektedir. Bu olasılıklar yardımıyla alternatiflerin beklenen değerlerini hesaplamak mümkündür. Daha sonra bu alternatiflerden, beklenen değeri karar alıcı için en uygun olanı seçilerek karar alma aşaması tamamlanacaktır.

Bir çiftçinin, sahip olduğu bir kiler mısır için en uygun organizasyonu belirlemeye çalıştığını düşünelim. Çiftçi mısırı hemen satabilir veya 1 Mart'a kadar depolayabilir. İlk önce depolamanın yapıldığı alternatifi gözönüne alalım.

Alternatif	Çıktılar	Olasılıklar
	(1 Mart Fiyatlarıyla)	
Depolanmış Mısır	A1 3750 TL/kg - iyimser	0,2
	A2 3500 TL/kg - Normal	0,5
	A3 3250 TL/kg - Kötümser	0,3

Üreticiler, genellikle fiyatın 3500 TL/kg olduğuna inanmaktadır. Bu örnekte depolama maliyeti ve borç faizleri ihmal edilmiştir.

Mısırın hemen satıldığı alternatifi aynı şekilde incelendiğinde;

Alternatif	Sonuçlar	Olasılıklar
	(1 Kasım Fiyatlarıyla)	
Mısır Satışı	B1 3250 TL/kg	1

Şimdi her iki alternatifin beklenen değerlerini hesaplayalım

Alternatif A	A1	3750 TL/kg x 0,2 =	750 TL/kg
	A2	3500 TL/kg x 0,5 =	1750 TL/kg
	A3	3250 TL/kg x 0,3 =	975 TL/kg
			<u>3475 TL/kg</u>
Alternatif B	B1	3250 TL/kg x 1 =	3250 TL/kg

Bu durumda en kârlı alternatif A alternatifidir.

Yani mısırın depolanması en iyi alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.4. Belirsizlik Altında Karar Alma

Belirsizlik altında karar alma durumunda, durumların gerçekleşmeleri hakkında tam bir bilgisizlik söz konusudur. Olasılıklar ve sonuçlar kesinlikle bilinmemektedir. Olasılıklar, her alternatif olay için, subjektif olarak işletmecinin bilgi ve tecrübelerine dayanarak elde edilmektedir.

Belirsizlik durumlarında beklenen değeri belirlemek için kişiler, gelecek hakkındaki beklendilerini kullanırlar. Örneğin; mısır yetiştiriciliğinin 310.000 TL/da net gelir veren çok yaygın bir girişim olduğunu düşünelim. Gelirin iyimser tahmini 500.000 TL/da kazanç ve kötümser tahmini ise 250.000 TL/da kayıptır. Eğer, iyimser ve kötümser sonuçlar 6 yılda 1 oluyorsa, mısır yetiştiriciliğinin beklenen değeri şöyle hesaplanır.

$$500.000 \times 1/6 = 83.333 \text{ TL/da}$$

$$310.000 \times 4/6 = 206.666 \text{ TL/da}$$

$$250.000 \times 1/6 = 41.667 \text{ TL/da}$$

$$\underline{\quad\quad\quad} \\ 248.332 \text{ TL/da}$$

Alternatif bir girişim olan şekerpancarı yetiştiriciliği ise 2.700.000 TL/da'lık net gelire sahiptir. İyimser ve kötümser sonuçlar sırasıyla 3.500.000 TL/da ve -750.000 TL/da'dır. Olasılıkların aynı olduğunu varsayarsak, şekerpancarının beklenen değeri şöyle hesaplanır:

$$\begin{array}{rclcl} 3.500.000 & \times & 1/6 & = & 583.333 \text{ TL/da} \\ 2.700.000 & \times & 4/6 & = & 1.800.000 \text{ TL/da} \\ -750.000 & \times & 1/6 & = & -125.000 \text{ TL/da} \\ & & & & \hline & & & & 2.258.333 \text{ TL/da} \end{array}$$

Bu örnekte, şekerpancarı yetiştiriciliğinin beklenen değeri, mısır yetiştiriciliğinin beklenen değerinden büyüktür. Bu durumda bütün şartlar eşitken, karar alıcı şekerpancarı yetiştiriciliğini seçecektir.

Gelecek hakkındaki beklentiler, çiftçilerin üretim kararlarında çoğu zaman etkilidir. Gelecek hakkındaki beklentiler üzerinde, geçmişin etkisi de vardır. Bireysel olarak beklentiler tam olarak bilinemediği için, çiftçilerin aynı şartlarda kararları farklı farklı olmaktadır. Belirsizlik altında karar almada gelecek hakkındaki beklentilerin formüle edilmesi gerekmektedir. Birçok çiftçi, genellikle şahsi tecrübelerine güvenmektedir. Fakat bazı tecrübelerini, diğer bilgileri ile birleştirir. Gelecekteki fiyat ve bilgileri, geçmişe dayanan tahmin etmek beklentilerin formüle edilmesine yardımcı olmaktadır. Teknik materyal ve diğer çiftçilerle yapılan fikir alışverişleri de beklentilerin formüle edilmesine yardımcı olmaktadır. Teknik materyal ve diğer çiftçilerle yapılan fikir alışverişleri de beklentilerin formüle edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu konuda uzmanların görüşü de çok önemlidir. Bununla birlikte beklentiler şahsidir ve kişiden kişiye farklılık göstermektedir.

Belirsizlik altında kullanılabilir karar alma modelleri maximin maximax ve yetersiz sebep prensibi modelleridir. (Boehlje ve Eidman 1984; Kurtuluş 1985).

1. Maximin karar modeli: Bu modele "kötümserlik kriteri" de denilmektedir. Bu karar modelinde optimum hareket tarzının bulunması için olabilecek minimum kârı maksimum yapan hareket seçeneğinin seçilmesi gerekmektedir (Kurtuluş 1985).

2. Maximax karar modeli: Bu modelde, optimum hareket seçeneği, olabilecek maksimum kârı maksimum yapan hareket tarzıdır.

3. Yetersiz sebep prensibi: Bu kriter olayların olasılıkları bilinmediğinde hepsinin aynı olasılığa sahip olduğu varsayımından hareket etmektedir. (Boehlje ve Eidman 1984). Alternatif hareket seçenekler arasından, basit ortalaması en yüksek olan seçilir.

5. RİSK VE BELİRSİZLİK İLE KÂR ARASINDAKİ İLİŞKİLER VE TARIMDA TESADÜFİ DEĞİŞKENLERLE ÜRETİM VE KÂR MAXİMİZASYONU

5.1. Risk ve Belirsizlik ile Kâr İlişkisi

Ekonomistler için kâr, toplam gelir ile toplam maliyet arasındaki farkı ifade etmektedir. Toplam maliyet içinde, üretim faaliyetinde kullanılan emek, sermaye ile toprağa ödenen ücret, faiz ve rant yer almaktadır. Ancak gerçek ekonomik kar kavramına ulaşmak için yukarıda sayılan açık maliyetler yanında, işletme sahiplerinin kendi emekleri, sermayeleri ve toprakları için söz konusu olan ücret, faiz ve rant'ın da çıkarılması gerekmektedir.

Faaliyetlerde kâr olduğu gibi zarar da olabilmektedir ve her ikisinin de kaynağı aynıdır. İyi mevsim koşulları, üreticilerin ürünlerini düzeltirken, kötü mevsim koşulları ise zarar vermektedir.

Risk ve belirsizlik arasında sıkı bir ilişki vardır. Belirsizlik arttıkça, risk de artmaktadır. Birbirleri ile sıkı ilişki içerisinde bulunan risk ve belirsizlik ile, kar arasında da önemli bir ilişki vardır. Kâr genellikle katlanılan risklerin bir karşılığıdır. Aynı şekilde belirsizlik de belirli ekonomik problemleri doğurmakta ve ekonomik kârın bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. (Meyers 1948; Heflebower and Norman 1950; B ye and Hewett 1952; Mowbray and others 1958; Speight 1960).

Bu bağlamda kâr, basit olarak faaliyetleri özendirmek için gerekli olan teşvik olarak düşünülebilmektedir. Çünkü, kâr olmazsa işler yürümemektedir. Eğer girişimler sermaye ve işgücü karşılıklarının üstünde bir ödül olasılığı içermiyorsa, müteşebbisler riske katlanmazlar. Riskler, extra kazan imkanı sağlamaktadır.

Diğer bir görüşe göre ise, kâr, riskin bir karşılığı değildir. Ancak risk, kârın önemli bir belirleyicisidir. Bu görüşe göre kâr, tam olmayan rekabet koşullarında ortaya çıkmaktadır ve risk derecesi ile mevcut kârlılık arasında direkt bir bağlantı yoktur fakat bir ilişki vardır (Bye and Hewett 1952).

5.2. Tarımda Tesadüfi Değişkenlerle Üretim ve Kâr Maksimizasyonu

Tarımsal üretimde kullanılan girdilerden bir kısmı çiftçilerin kontrolü altında iken, diğerleri kontrolü dışındadır. Çiftçinin kontrolü dışında olan, tesadüfi değişken durumundaki bu girdiler tabiat şartlarına, hükümet organlarının alacağı kararlara ve işletme dışındaki diğer güçlere bağlıdır. Tarımdaki tesadüfi değişkenlerin en güzel örneğini iklim faktörleri oluşturmaktadır.

Üretimde iki tip girdi kullanıldığını ve bunlardan birinin işletmenin kontrolü altında olduğunu, diğerinin ise kontrolünün dışındaki bir tesadüfi değişken olduğunu varsayalım. Kontrol edilebilen girdi ile tesadüfi değişken (Alabileceği değerler belli bir risk taşıyan değişken) arasında bir interaksiyon olabilir. İnteraksiyon, girdilerden birinin üretime etkisinin, diğer girdinin kullanılan miktarına bağlı olmasıdır. Bir faktör, diğer faktörün üretime etkisini olumlu veya olumsuz etkilediğinde interaksiyon ortaya

çıkılmaktadır. Örneğin yağış 700 mm. iken azotlu gübrenin 8 kg'dan 12 kg'a çıkarılması verimi 35 kg arttırırken, yağış 900 mm'ye çıkınca verim artışı 90 kg'a çıkmaktadır. (Cinemre 1994).

İnteraksiyon durumunda, tesadüfi değişken sadece ürün miktarını değil aynı zamanda üretim fonksiyonunun eğimini yani marjinal ürünü de değiştirmektedir. İnteraksiyon yok ise değişken sadece üretim miktarıdır, üretim fonksiyonunun eğimi değişmez.

5.2.1. İnteraksiyonun rastlanmadığı durumda kâr maksimizasyonu

Kontrol edilebilen girdi ile tesadüfi değişken arasında interaksiyon olmadığında, kontrollü girdinin optimum miktarını kullandığımızda üretim, tesadüfi değişkene bağlı olarak değişmektedir. Kontrol edebildiğimiz girdinin marjinal verimi tesadüfi değişkenin etkisinden bağımsızdır ve optimum kullanımı tesadüfi değişkenden etkilenmez. Bu durumda işletmecinin optimum girdi miktarını kullanmaması için hiçbir sebep yoktur.

Tesadüfi değişken ise gelirleri, giderleri veya her ikisini birden etileyerek kârın değişmesine yol açar. Örneğin, yağışlar buğday üretiminde gelirler ve masrafları etkiler (Doll, Rhodes and West 1968).

Üretimde tesadüfi ve kontrol edilebilen girdiler arasında interaksiyon olmadığı durumlarda, kâr maksimizasyonu için özetle şu aşağıdaki yol izlenmektedir.

1. Marjinal kriterden ($MD_x = P_x$) yararlanmak suretiyle kontrol edilen girdinin optimum miktarının saptanması,
2. Tesadüfi değişkenlerin belirlenmesi, masraf ve gelir fonksiyonlarının çıkarılması,
3. Tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarının belirlenmesi.
4. Üretim faaliyetinin gelirini maksimum kılan teknolojilerin seçimi ve kullanılması
5. Beklenen gelirin sıfırdan küçük olan faaliyetlerin üretim dışı bırakılması. Beklenen geliri ($BG \geq 0$) sıfırdan büyük olan faaliyetler birden fazla ise, bunlardan en büyük değere sahip olanının seçilmesi.

Masraf, gelir ve ihtimal dağılımları biliniyorsa, faaliyete ait beklenen gelir (BG) hesaplanabilmektedir $BG \geq 0$ ise faaliyet zaman içinde kârlı $BG < 0$ ise kârlı değildir.

5.2.2. İnteraksiyon olduğu durumda kâr maksimizasyonu

Kontrollü girdiler ile tesadüfi değişkenler arasında interaksiyon varsa, kontrol edilebilen girdinin marjinal verimi, tesadüfi değişken miktarına bağlı olmaktadır. Bunun sonucu olarak kontrol edilebilen girdinin optimum miktarı da tesadüfi bir değişken haline gelmektedir (Doll, Rhodes and West 1968).

Bu gibi problemlerin çözümünde öncelikle kontrollü girdinin her seviyesi için beklenen gelirler dikkate alınır. Her seviyedeki girdi kullanımında en ileri teknolojinin kullanıldığı varsayılarak beklenen geliri maximum kılan girdi miktarı seçilir (Doll, Rhodes and West 1968).

Özetlenecek olursa, tesadüfi değişken ile kontrol edilen girdi arasında interaksiyon varsa, kar maksimizasyonu için aşağıdaki işlemler yapılmalıdır.

1. Tesadüfi değişkenin belirlenmesi ve ihtimal dağılımının çıkarılması,

2. Kontrol edilebilen girdinin her seviyesinde beklenen geliri en üst düzeye çıkaracak teknolojilerin kullanılması, bu seviyelerde tesadüfi değişkene bağlı olarak masraf ve gelir fonksiyonlarının elde edilmesi,

3. Beklenen geliri maximum yapan kontrollü girdi miktarının seçilmesi.

4. Beklenen maksimum gelir sıfırdan küçük ise faaliyete son verilmesi; sıfırdan büyük ise, en fazla kârı getiren faaliyetin üretimine geçilmesi.

Tarımda tesadüfi değişkenler ile üretim ve kâr maksimizasyonu konusu inceledikten sonra, çiftçilerimizin beklenen gelirleri maximum yapıp yapmadığı sorusuna cevap aramak gerekmektedir. Maalesef birçok çiftçimiz, beklenen gelirini maksimum yapamamaktadır. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır (Cinemre 1994).

Birincisi, çiftçilerimizin en yaygın tesadüfi değişkenlerin bile ihtimal dağılımından habersiz oluşudur. Bu konuda yapılan araştırmalar yok denecek kadar azdır. Tesadüfi değişkenler hakkında yeterli bilgisi olmayan çiftçiler "belirsizlik" olarak tanımlanan bir durumla karşılaşmakta ve bu konularda geçmiş yıllardaki tecrübelerine göre hareket etmektedirler.

Birçok çiftçimizin maksimum gelire ulaşmak için çaba göstermemesinin ikinci sebebi ise sermaye yetersizliğidir. Yeterli sermayeye sahip olmayan çiftçiler, üretimde maksimum gelirden ziyade, işletmenin devamlılığını sağlamayı amaçlarlar.

6. RISK VE BELİRSİZLİĞE KARŞI ALINACAK ÖNLEMLER

Karşılaşılabilecek risklerin veya belirsizliklerin kontrolü için stratejiler geliştirmek gerekmektedir. Riski azaltmak, etkisini hafifletmek veya kötü şartlarda işletmenin varlığını sürdürebilmek için öncelikle bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Risk idaresi stratejileri, beklenmedik olayların meydana gelme olasılığını azaltabilmek için veya olaylar meydana geldiğinde olumsuz sonuçların azaltılması için uygulanmaktadır. Bununla birlikte mümkün kayıplardan koruma sağlamak için potansiyel kazancın bir kısmından vazgeçmek gerekmektedir. Diğer bir deyişle, risk idaresi stratejileri açık olmasa bile bir maliyet içermektedir.

Bazı risk stratejileri, çiftçileri birleştirerek riski azaltmaktadır. Diğer risk idaresi stratejileri çiftçilere, riskleri ortadan kaldırmak için, diğer üreticilere veya enstitülere riski transfer etme imkanını sağlamaktadır. Riski ortadan kaldırmanın veya transfer etmenin bir diğer yolu da sözleşme yapmak veya vadeli satış yapmaktır. Ancak şu ke-

sinlikle unutulmamalıdır ki bazen risklerden kaçmak mümkün değildir. Bazı durumlarda risklere katlanmak durumunda da kalınabilmektedir. Kısacası, tamamen risksiz bir işletme düşünmek mümkün değildir.

Üreticiler, risk ile ilgili olarak üretim, pazarlama ve mali önlemleri kullanabilmektedir. Ancak çeşitli risklerin, tarımsal faaliyetler üzerine farklı etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle birçok çiftçi üretim, pazarlama ve mali önlemlerin kombinasyonunu kullanmaktadır. Üreticilerin hedefleri ve amaçları birbirlerinden farklı olduğu gibi, mali ve kişisel durumları da farklılık göstermektedir. Bundan dolayı risk idaresi stratejileri de çiftçiden çiftçiye değişiklik göstermektedir (Patrick 1985/c).

A. Üretim ile ilgili önlemler: Üretim ile ilgili önlemler genellikle risk idaresinde çok önemlidir. Birçok üretim önlemi, değişik üreticiler için üretimde değişikliği, azaltma etkisine sahiptir. Bazı üretim önlemleri, olumsuz olayların gerçekleşme olasılığını azaltırken, diğerleri de zıt sonuçlara karşı koruma sağlamaktadır. Üretim önlemlerini, düşük risk taşıyan alternatifleri seçmek, girişimleri çeşitlendirmek, üretimin coğrafik olarak yayılması, üretim uygulamalarını çeşitlendirmek ve seçmek, fleksibilitiyi korumak ve üretim kapasitesinin değiştirilmesi olmak üzere altı grupta toplamak mümkündür (Patrick 1985/c).

B. Pazarlama ile ilgili önlemler: Üreticiler, karşı karşıya buldukları fiyat risklerinden haberdardır. Bu nedenle birçok çiftçi, kendi pazar bilgilerini düzeltmek için girişimlerde bulunmaktadır. Bazı pazarlama önlemleri, değişimin azaltılması yoluyla riski azaltmaktadır. Diğer pazarlama önlemleri ise, riski diğer kişilere transfer etmektedir. Genellikle çiftçiler, kendi tarımsal faaliyetlerinde pazarlama önlemlerinin kombinasyonunu uygulamaktadırlar.

Pazarlama önlemleri, pazarlama bilgilerini sağlamak, hükümet politikalarına iştirak etmek, satışların ayılması, ilerisi için sözleşme yapmak, vadeli satış yapmak ve tercihi ticaret yapmak üzere altı grupta toplanmaktadır (Patrick 1985/c).

c. Mali önlemler: İhtisaslaşmış ve büyümüş işletmelerde, üretim ile ilgili önlemlerin kullanımı azalmıştır. Pazarlama önlemleri ise, malların fiyatlarındaki değişimde artış ortaya çıkarmıştır, fakat fiyat değişimlerini elemine edememiştir. Sonuç olarak, mali önlemlerin önemi artmıştır. Risk için alınan mali önlemler genel olarak, firmanın ödeme gücünü (borç/öz sermaye oranı) veya likidite pozisyonunu etkilemektedir.

Kayıplara karşı sigortalama, rezervleri muhafaza etmek, yatırımların düzenlenmesi, varlık kazanmak (kiralamak), kredinin sınırlandırılması ve tarım dışı çalışma tipik mali önlemlerdir (Patrick 1985/c)

Risk ve belirsizlik önlemleri ve risk yönetimindeki temel etkileri çizelge 6.1 'de gösterilmiştir.

Risk ve belirsizliğe karşı, bireysel olarak çiftçinin alabileceği önlemlerin yanında, toplumsal önlemler de alınabilmektedir. Çünkü toplumlar, risk ve belirsizlik maliyetlerinin bir kısmına katlanmak zorundadır. Ayrıca üreticiler savaş riskine ve belirsizliğe karşı alınan önlemlerden etkilenmektedir.

Risk ve belirsizlik bu nedenlerden dolayı sadece bireysel faaliyetler için bir maliyet değildir. Aynı zamanda, zararlar sonuçlandığında, toplumun bütünü için bir maliyet söz konusudur. Risk ve belirsizlik için alınan toplumsal önlemleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür (Caatle and Becker 1966).

A. Dolaylı önlemler

1. İstihdamı muhafaza etmek
2. Fiyat istikrarı sağlamak

B. Doğrudan önlemler

1. Fiyat desteklemesi
2. Hükümetin kredi desteklemesi
3. Ürün sigortası

Belirsizlik altında karar almada, gelecek hakkında mümkün olduğu kadar fazla bilgi toplamak büyük önem taşımaktadır. Çiftçiler, belirsizlik durumları ile karşılaştığında kullandığı subjektif olasılıkları belirlerken çok dikkatli davranmalıdır. Çiftçinin geçmiş tecrübeleri uzmanların görüşleri ve diğer çiftçilerle yapılan fikir alışverişleri subjektif olasılıkların şekillenmesinde önemli unsurlardır. Çiftçiler özellikle uzmanların görüşlerine ağırlık vererek subjektif olasılıklarını tespit etmelidir. Böylece daha doğru karar alabilmesi mümkün olabilecektir.

Çiftçiler, tarımda mevcut tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarını bilmediği ve sermayeleri yetersiz olduğu için beklenen gelirlerini maksimum yapamamaktadırlar. Sermayesi yetersiz olan çiftçiler, sadece devamlılığını sürdürmekte, kâr amacı güdememektedir. Tarımdaki tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarının belirlenmesine yönelik araştırmaların yapılması bu durumun çözümüne yardımcı olabilecektir.

Çiftçilerin beklenen gelirlerini maksimum yapabilmesi için tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarının belirlenmesinin yanısıra, üretim faaliyetlerinin masraf ve gelir fonksiyonlarının ortaya konulması gerekmektedir. Bu nedenle, bu yöndeki çalışmalara da ağırlık verilmelidir.

Çiftçiler, mevcut durumlarına uygun bir risk stratejisi takip etmek durumundadır. Ancak üreticilerin büyük bir çoğunluğunun risk stratejileri hakkında bilgisi yoktur. Bu konularda bilgi vermeye yönelik yayım çalışmaları, çiftçinin daha uygun bir risk stratejisi belirlenmesinde yardımcı olabilecektir.

Çizelge 6.1. Risk ve Belirsizlik Önlemleri ve Risk İdaresine Temel Etkileri

Tarımsal Faaliyetteki Yeri	Meydana Gelme Olasılığını Azaltma	Kötü sonuçların Oluşmasına Karşı Koruma Sağlama
Üretim	<ul style="list-style-type: none">- Düşük riskli faaliyetleri- Girişimleri çeşitlendirme- Üretimi coğrafik olarak yaymak	<ul style="list-style-type: none">- Üretim faaliyetlerini seçmek ve çeşitlendirmek- Fleksibilitayı korumak- Üretim kapasitesini değiştirmek
Pazarlama	<ul style="list-style-type: none">- Pazarlama bilgilerini sağlamak- Satışları Yayılmak- İlerisi için sözleşme yapmak- Vadeli satış	<ul style="list-style-type: none">- Hükümet programlarına uyum sağlamak- Tercihli ticaret
Mali	<ul style="list-style-type: none">- Tarım dışı çalışma	<ul style="list-style-type: none">- Kayıplara karşı sigorta- Stokları korumak- Yatırımları düzenlemek- Varlık kazanmak (kiralama)- Kredinin sınırlandırılması

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarımda, risk ve belirsizliğin önemli bir rolü bulunmaktadır. Risk ve belirsizlik, tarımsal üretimi etkilemekte ve karar alma aşamasında üreticiyi zor durumda bırakmaktadır. Bu nedenle, tarımda karşılaşılan risk vke belirsizlik faktörleri çok iyi belirlenmeli ve bunları en aza indirmek için gerekli olan kişisel ve toplumsal önlemler alınmalıdır.

Risk ve belirsizlik birbirleri yerine çok sık kullanılan ancak farklı olan iki kavramdır. Bu nedenle karşılaşılan durumun, risk-mi yoksa belirsizlik mi olduğu iyi belirlenmelidir. Bu ayrımı yapmak, karar alma aşamasında, nasıl bir yöntem kullanılacağını tespit etmek açısından önemli olmaktadır.

Belirsizlik altında karar almada, gelecek hakkında mümkün olduğu kadar fazla bilgi toplamak büyük önem taşımaktadır. Çiftçiler, belirsizlik durumları ile karşılaştığında kullandığı subjektif olasılıkları belirlerken çok dikkatli davranmalıdır. Çiftçinin geçmiş tecrübeleri uzmanların görüşleri ve diğer çiftçilerle yapılan fikir alışverişleri subjektif olasılıkların şekillenmesinde önemli unsurlardır. Çiftçiler özellikle uzmanların görüşlerine ağırlık vererek subjektif olasılıklarını tespit etmelidir. Böylece daha doğru karar alabilmesi mümkün olabilecektir.

Çiftçiler, tarımda mevcut tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarını bilmediği ve sermayeleri yetersiz olduğu için beklenen gelirlerini maksimum yapamamaktadırlar. Sermayesi yetersiz olan çiftçiler, sadece devamlılığını sürdürmekte, kar amacı güdememektedir. Tarımdaki tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarının belirlenmesine yönelik araştırmaların yapılması bu durumun çözümüne yardımcı olabilecektir.

Çiftçilerin beklenen gelirlerini maksimum yapabilmesi için tesadüfi değişkenlerin ihtimal dağılımlarının belirlenmesinin yanısıra, üretim faaliyetlerinin masraf ve gelir fonksiyonlarının ortaya konulması gerekmektedir. Bu nedenle, bu yöndeki çalışmalara da ağırlık verilmelidir.

Çiftçiler, mevcut durumlarına uygun bir risk stratejisi takip etmek durumundadır. Ancak üreticilerin büyük bir çoğunluğunun risk stratejileri hakkında bilgisi yoktur. Bu konularda bilgi vermeye yönelik yayım çalışmaları, çiftçinin daha uygun bir risk stratejisi belirlemesinde yardımcı olabilecektir.

Açıl, A.F. 1980. Tarım Ekonomisi. A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları: 741, Ders Kitabı: 213, Ankara

Bayaner, A. ve Uzunlu. V. 1993. Tarımda Belirsizlik ve Risk. Tarla Bitkileri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993/1, Tarm Matbaası, Ankara.

Bye, T.B. and Hewett W.W. 1952. The Economic Process. Its Principles and Problems. Appleton - Cuntry - Crofts. Inc., New York.

Boehlje, M.D. ve Eidman, V.R. 1984. Farm Management. John Wiley and Sons, New York.

Castle, N.E. ve Becker, M.H. 1966. Farm Business Management: The Decision-Making Process.. The Macmillan Company, 165 rd Edition, p. 147-167, New York.

Castle Emery N. and Others., 1985. Farm Business Management The Tecision Process, Oregon State University, U.S.A.

Castle N.E., Becker, M.H. and Nelson, A.G. 1987. Farm Business Management, The Decision making Process. 3 rd Edition, Macmillan Publishing Company, New York.

Cinemre, H.A. 1994. Tarımsal Üretim Ekonomisi Ders Notları (Basılmamış), O.M.Ü., Ziraat Fakültesi, s. 156-172, Samsun

Doll, J.P., Rhodes, V.J. and West. 1968. Economics of Agricultural Production. Markets and Policy. Rechard D. Irwin Inc. Illinois.

Dummeier, E., Heflebower, R.B. and Norman, T. 1950. Economics With Applications to Agriculture. Third Edition, Mc Grow-Hill Book Company, Inc., New York.

Düzgüneş, O., Kesici, T. ve Gürbüz, F. 1983. İstatistik Metodları. A.Ü.Z.F. Yayınlar No: 861, Ders Kitabı 229, Ankara

Elliot, M.C. 1960. Property and Casualty. Insurance, Mc Graj-Hill Book Company Inc., New York.

Eraktan, G. 1970. Türkiye'de Zirai Sigortanın Lüzum ve Önemi. T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara

Heady, Earl. O. 1964. Economics of Agricultural Production and Resource Use, Prentice Hall Inc. N.J., U.S.A.

Karacan, A.R. 1991. Tarım İşletmelerinin Finansmanı ve Tarımsal Kredi. E.Ü.Z.F. Yayınları: 498, İzmir.

Kip, E. 1974. "Tarımsal Üretimde Belirsizlik" Ziraat Ekonomisi Dergisi, Ekonomi Derneği, Yayın Organı Cilt 5, sayı: 15

Kurtuluş, K. 1985. Pazarlama Araştırmaları. 3. Baskı, İşletme İktisadi Enstitüsü Yayınları No: 6, İstanbul

Lipsev, R.G., Steiner, O.P., Purvis, D.A. and Courant P.N. 1990. Economics. Harper and Rojw. Publishers, Ninth Edition, New York.

Mansfield, E. 1970. Microeconomics. Theory and Applications. Fifth Edition, Norton Inc.

Mayers, A.L. 1948. Elements of Modern Economics. Third Edition Prentice-Hall, Inc., New York.

Mixon J.M. Jr. and Uri, N.D. 1985. Managerial Economics. Mac Millan Publishing Company, New York.

Nelson, A.g. 1989. How Form Managers Make Risky Decision. In Farm Management, How to Achieve Your Farm Business Goals. 1989 Yearbook of Agriculture. U.S. Government Printing Office. Washington, D.C.

Öğüt, C. 1985. Yöneylem Araştırması Notları, İzmir.

Patrick, G.F., 1985/a. Variability and Risk in Indiana Agriculture. Purdue University Cooperative Extension Service, West Lafayette, p. 1-12, Indiana.

Patrick, G.F. 1985/b. Decision-Making in a Risky Environment. Purdue University Cooperative Extension Service, West Lafayette, p.1-10, Indiana.

Patrick, G.F. 1985/c. Risk Management Strategies. Purdue University Cooperative Extension Service, West Lafayette, Indiana.

Pekiner, K. 1974. Sigorta İşletmeciliği Prensipleri. Hesap Bünyesi, İ.Ü. Yayınları, 1904. Formül Matbaası, İstanbul.

Ray, P.K. 1967. Agricultural Insurance Principles and Organization and Application to Developing Countries. Pergamon Press, p. 1-25, Rome.

Speight, H. 1960. Economics. The Science of Prices and Incomes. Methuen and Co. Ltd., London.

ÇEVRE SORUNLARININ ÖNLENMESİ İÇİN ULUSLARARASI DÜZEYDE YAPILAN İLK ÇALIŞMALAR

Sirel GÖLÖNÜ ()*

GİRİŞ

Çevre sorunları, çağımız toplumlarının gündeminde bulunan en önemli sorunların başında gelmektedir. Hızlı nüfus artışı, kentleşme ve sanayileşme gibi olguların doğal kaynaklar üzerinde artan baskısı; ülkelerin özellikle ikinci dünya savaşından sonra hızlanan ekonomik kalkınma çabalarıyla daha da ileri boyutlara ulaşmış ve çevre sorunları adı verilen bir dizi olumsuz gelişmeler, ekonomik ve toplumsal refahı tehdit eder bir nitelik kazanmıştır.

Çevre sorunları, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeler için evrensel önem taşımaktadır. Bu konudaki duyarlılık ulusal politikalarda olduğu kadar "uluslararası platformlarda" da hızla artmıştır. Doğal kaynakları ve çevreyi korumak ve akılcı bir biçimde gereğince planlamak yaşamın sürekliliği bakımından tam bir işbirliğine ihtiyaç bulunmaktadır. Nitekim farklı gelişme düzeylerine ve farklı ekonomik sistemlere sahip pek çok ülke, bu alanda ortak çözüm arayışları içine girmişlerdir.

Batıda çevre sorunlarına karşı ortak tepkinin oluşmasını sağlayan ilk hareket 1972 yılında Roma Klübü önderliğinde yayınlanan iki rapordur. Ekonomik Büyümenin Sınırları ve Dönüm Noktasında İnsanlık isimli bu iki raporun yayınlandığı tarih arasında toplanan Stockholm Çevre Konferansında çevreye bakış üzerindeki etkileri açısından büyük öneme sahiptir.

Çevre sorunlarının ortaya çıkışı itibariyle ilk bakışta ulusal boyutta olduğu sanılmaktadır. Ancak, bir ülkede meydana gelen çevreyle ilgili bir sorun, coğrafi faktörlerin etkisiyle diğer ülkeleri de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bakımdan, çevre sorunlarının önlenmesi için alınan ulusal düzeydeki önlemler çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Bunun böyle olduğu başlangıçta anlaşılammış olmasına karşılık yukarıda sözünü ettiğimiz Roma Klübü'nün çalışmaları ve Stockholm Konferansıyla kesin olarak anlaşmıştır.

(*) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü Doktora Öğrencisi

Biz bu çalışmamızda çevre sorunlarının önlenmesinde ilk defa bu sorunun uluslararası boyutta çözüm yolları bulunması zorunluluğunu ortaya koyan Roma Kulübü'nün iki raporunu ve Stockholm Konferansı sonuçlarını ele alacağız. Roma Kulübü'nün iki raporu ve Stockholm Konferansı gerek uluslararası örgütler gerekse bilim çevreleri tarafından çevre sorunlarının çözümünde ulusal düzeydeki önlemlerin yetersiz olacağını bu bakımdan konunun uluslararası düzeyde ele alınmasını ortaya atan ilk çalışmalar olarak kabul edilmesi bu çalışmaların önemini daha da arttırmaktadır. Bizim bu çalışmamızın amacı, çevre sorunlarının uluslararası düzeyde ilk defa ele alındığı bu çalışmaları ayrıntılı olarak değerlendirmektedir.

I. GENEL OLARAK ÇEVRE SORUNLARI

Çevre "insanı etkileyen ve ondan etkilenen dış şartların tamamıdır" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımda çevre hem fiziki, hem de kültürel boyutlu olarak çok geniş anlamda alınmıştır. (1)

Bir ilişkiler bütünü olan çevrenin, soruna dönüşmesi genellikle insan kaynaklı etkilerin, kendilerine özgü nitelikleri ve nicelikleri ile, doğanın ilişkiler sistemini ve dengelerin zorlamasının bir sonucu olmaktadır. İnsanın varlığını sürdürebilmesi açısından da önemli olan bu doğal dengeler karşılaştıkları yeni yükleri kaldıramaz hale geldikçe, kirlenme diye adlandırdığımız dengesizlikler ortaya çıkmakta, insanların doğa üzerindeki sonu gelmez beklentileri ile, yenilenemeyen kaynaklar hızla tükenirken, yenilenebilir kaynaklarda tahrip ve bozulmalar görülmekte, ya da gürültü, estetik bozulma gibi kişi huzurunu bozan gelişmeler, insan-çevre ilişkilerindeki olumsuzlukları arttırmaktadır. (2)

Bir taraftan sanayileşme, şehirleşme ve hızlı nüfus artışlarının; diğer taraftan zaman, mekan ve kaynakların yoğun kullanılmasının; çevre ve insan üzerinde yoğun bir baskı oluşturmuş olması gerçekten çok belirgin hale gelmiştir. Önceleri birbirinden uzak ve ulaşımı zor köylerde, dünyanın diğer kısmıyla hemen hemen irtibatsız bir tarzda, sakin doğayla içiçe bir hayat yaşayan kendisini dinlenmeye, zaman ve mekanı içine sindirmeye bol bol zaman bulabilen insanoğlu, bugün birbirine eklenmiş başı sonu belirsiz büyük şehirlerde büyük bir kalabalığın içinde yaşamakta, radyo ve televizyonun düşmesini çevirir çevirmez, dünyanın her tarafında meydana gelen, her türlü olaydan haberdar olabilmektedir. Buralarda yaşayan insanın herşeyi zamanla kayıttır ve her zaman biriminde yapması gerekli pek çok işi vardır. Tam anlamıyla doğadan kopuk

- (1) GÖRMEZ, Kemal: "Çevre-Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar", Türkiye Günü, Haziran 1989, Sayı: 3, s. 6
- (2) BULCA, Aydan: "Çevre Sorunları", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.II, s. 332.
- (3) ER, Celal: "Çevre Konusu Üzerine Düşünceler, Kooperatifçilik Dergisi, Ocak-Şubat-Mart 1993, Sayı: 99 s. 32

anlayışın çıkar yol olmadığı görüşündekilerin sayısı giderek artmakta, yeni toplum tasarımları oluşturulmaktadır.

Kendi özellik ve kurallarıyla ilk insana egemen olan doğa, giderek bilgi ve becerisini artıran insanın egemenliğine girmiş, insanın yararlanması için sunulmuş bir "tanrı lütfu" olarak görülmeye başlanmış, kaynakları sınırsız, tahammül gücü sonsuz bir ortam olarak algılanmıştır.

Doğanın da hem verebildikleri, hem de alabileceği yönden kısıtlılıkları olabileceği, ancak yaşadığımız yüzyılda yaygın olarak kavranabilmiştir. Bu kavrayışın ilk başlarda yarattığı panik giderek özellikle gelişmiş sanayi toplumlarında insan-doğa ilişkilerinin vardığı noktanın ve bunu belirleyen değerler sisteminin sorgulanmasına dönüşmüş; doğa, insanın gözünde yeni bir saygınlık kazanmıştır. (4)

Çevre sorunlarının en temel sebebi, ekolojik sistemin bozulması, eko-sistemin dış etkilerle olumsuzluklar ortaya çıkarmasıdır.

Ekosistemin dengesini bozan sebeplerden biri ve en önemlisinin sanayileşme ve sonucunda ortaya çıkan sanayi toplumu olduğu iddia edilir. Önceleri sınırsız ve bedava kabul edilen doğanın sürekli kâr amacıyla kullanımı çevre sorunlarının en büyük göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. (5)

Sanayi devriminin ekolojik dengenin bozulmasında olduğu gibi çevrenin öneminin geniş kitlelerce kavranmasında da rolü büyüktür. Çünkü sanayi devrimi, çevre sorunlarını yoğun olarak gündeme getiren gelişmeleri başlatıcı bir süreç olmanın yanında, aktif insan tipini yaratan bir süreç olma özelliğine de sahiptir. Sanayi devriminin olgunlaştığı yaklaşık yüzyıllık bir zaman kesitinin ardından, koruma amaçlı ve çevre bilincini geliştirmeye yönelik yayınların ve örgütlenmelerin kendini göstermeye başladığı görülür.

II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda doğayı kirletici büyük kazaların yaşanmış olması, insanların çevreye, dolayısıyla ekosisteme daha yakın bir ilgi duymalarına ve sile olmuştur. Bu konuda toplumların duyarlılığı daha da artmıştır. (6)

Çevre bilinci, çevre sorunlarının artışına paralel bir çizgi izleyerek gelişmiş, günümüzdeki anlam ve önemine kavuşmuştur. Çevre sorunlarının çözümüne ilişkin bir bilincin gelişmesi ve çevre duyarlılığının öne çıkarılması gönüllü kuruluşların etkinlikleri ile başlamış, daha sonra kitlesel hareketlere, oradan da siyasal örgütlenmelere varan bir süreç takip etmiştir. (7)

Çevreye kitlesel ilgi, çevreye ilişkin nüfus patlaması, açlık, nükleer enerji, hava kirliliği gibi belirli bir konu etrafında örgütlenme eğilimi gösterirken, aynı dönemde bazı bilim adamları ve sosyal bilimciler evrensel modeller ortaya atmaya başlamıştır. Çoğu felaket habercisi niteliğinde olan bu gelecek tahminleri yarattıkları "batan dünya" imajı

(4) BULCA, Aydan: a.g.m., s. 332

(5) GÖRMEZ, Kemal: Türkiye'de Çevre Politikaları, Ankara, 1991, s. 9-10

(6) ÖZ, Esat: "Dünyada ve Türkiye'de Ekoloji Hareketinin Gelişimi, Çevre Koruma Derneklerinden Siyasi Partilere", Türkiye Günlüğü, Haziran 1989, Sayı: 3, s. 29

(7) ÖZ, Esat: a.g.m., s. 27

ile en azından kitle haberleşme araçlarını çevre konusuna çekmekte etkili olmuşlar, kamuoyu oluşturmakta azımsanamayacak bir rol oynamışlardır. (8)

Karamsar bakışlarda iki yaklaşım görülmüştür. Bir grup dünyanın hızla artan nüfusunu temel sorun görererek; açlık ve kitlesel ölümlerin yakın bir gelecekte kaçınılmaz olduğunu savunmuştur. Aslında çok yeni olmayan, 1798'de Thomas Malthus'dan duyulan bu uyarılar, yeni dönemde, belirgin bir şekilde gelişmekte olan ülkeleri çıbanın başı olarak sergilemiş, oldukça radikal çözümler ileri sürmekten kaçınmazken, tartışmalar evrensel servetin bölüşülmesi sorunlarını dikkatle gündem dışı tutmuştur.

Diğer bir grup, gelecek tahminlerini, kaynakların sınırlarına, yeterliliklerine ve kalitesine dayandırmıştır. Bunların en önemli iki yayını Stockholm Konferansı ile aynı zamana denk gelmiş ve oldukça yaygın yankıları olmuştur. Malthus ve arkadaşlarının kurduğu Büyümenin Sınırları (Limits to Growth) modeli, tüm eleştirilere karşın, belirli bir etkinlik de sağlanmıştır. (9)

II. ROMA KLÜBÜ'NÜN YAYINLADIĞI RAPORLAR

Ekolojik hareketin temeli, Batıda 1800'lü yılların sonunda atılmıştır. Ancak, bu hareket 1960 yılı sonrasında ivme kazanmıştır. Çevre sorunlarına karşı ortak tepkinin oluşmasını sağlayan ilk hareket, 70'li yılların başında Roma Kulübü önderliğinde yayınlanan rapordur. Ekonomik Büyümenin Sınırları ve Dönüm Noktasında İnsanlık isimli bu iki raporun yayınlandığı tarihler arasında toplanan Stockholm Çevre Konferansı da çevreye bakış üzerindeki açısından büyük önem taşımaktadır.

A. ROMA KLÜBÜNÜN BİRİNCİ RAPORU: EKONOMİK BÜYÜMENİN SINIRLARI

1968'de çevre sorunlarının çağdaş toplumun, geleceğini tehdit ettiği görüşünde olan birçok sanayici iş adamı ve aydın Cenevre'de Roma Kulübü adı altında ve hümanist İtalyan sanayici Aurelio PECCEI çevresinde oluşan bir grup Massachussettes Teknoloji Enstitüsü (MIT) nden çevre kalkınma ilişkilerini inceleyen ve geleceğe ilişkin tahminler içeren bir araştırma istemiştir. (10)

Roma Kulübünün hazırlattığı rapor 1972 yılında Ekonomik Büyümenin Sınırları adı ile dünya kamuoyuna açıklanmıştır. Roma Kulübü önderliğinde Dr. Dennis L. Meadows başkanlığında yapılan bu çalışma, Roma Kulübünün İnsanlığı Tehdit Eden Sorunlar Projesi çerçevesinde hazırlanmıştır. Bu çalışmada, dünyadaki ekonomik büyümeyi belirleyen ve bunun sonucu olarak onu sınırlayan nüfus, tarımsal üretim, doğal kaynaklar, sanayi üretimi ve çevre kirlenmesi ve bozulması gibi temel öğeler incelenmiştir. (11)

(8) BULCA, Aydan: a.g.m., s. 332

(9) BULCA, Aydan: a.g.m., s. 333

(10) KELEŞ, Ruşen: Kentleşme Politikası, Ankara, 1990, s. 425

(11) GÖRMEZ, Kemal: a.g.m., s. 57

Bu çalışmanın vardığı sonuca göre, dünya nüfusunda, sanayileşme ve çevre kirlenmesinde, gıda üretiminde, doğal kaynakların kullanılmasında, mevcut ve devam eden büyüme sürerse, önümüzdeki yüzyıl içinde büyüme sınırına ulaşılacaktır. Hatta bazı önemli doğal kaynakların daha kısa sürede tükeneceği belirtilmiştir. Onun için bu büyüme eğilimini değiştirmek ve uzun süre devam edecek bir ekonomik ve ekolojik denge kurmak gerekir. Bir an önce harekete geçilmelidir. Raporda yer alan görüş, çevreyi korumak için gelişmenin, nüfus artışının durdurulması, yani sıfır büyüme önerisidir. (12)

Mevcut büyüme modeli, sanayileşmeye dönük ve sanayi toplumuna özgü anlayışa dayanmaktadır. Kitle üretiminde bulunabilmek, yani üretileni tüketebilmek için sanayi toplumunda tüketim teşvik görmüştür. Tüketimin artması, üretimin yani kitle üretiminin artması anlamına gelmektedir. Sanayi toplumunda doğal kaynaklar olarak görülmüş ve doğal düzen bu anlayış sebebiyle bozulmuştur.

Çevre değerleri olarak bilinen faktörlerin serbest mal oluşu (bedava mal) onların alabildiğince çok ve sorumsuz kullanılmasına yol açmaktadır. Bunun temelinde üretimi düşük maliyetle gerçekleştirme amacı yatmaktadır. Gerçekten, bedava bir girdi maliyeti düşürücü yönde etkiler yapmaktadır. Bu amaca dayanan, refah artışını sağlayacak hızlı ekonomik büyüme, doğanın sorumsuzca sömürülmesi gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Ekonomik büyüme tutkusuyla birlikte dünya nüfusunun aşırı ölçüde artması, doğa/insan oranını küçülterek doğanın kat bir faktör haline gelmesine yol açmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da, ekonomik büyüme bir yandan toplumun refahını arttırırken, diğer yandan insanın fiziki çevresini oluşturan doğanın kirlenmesi yoluyla refahı azaltıcı etkilere sahip olabilmektedir.

1. Raporun Amacı

Roma Klübünün görüşleri, The Limits to the Growth adlı kitapta dile getirilmiş ve bu eser Türkçeye Ekonomik Büyümenin Sınırları olarak çevrilmiştir. Dünya sorunlarını çözmek için, insanlık ne gibi yöntemlere sahiptir ve bu yöntemlerden her birinin uygulanmasının sonuçları ve maliyeti ne olacaktır? gibi sorulardan hareketle, kitabın giriş bölümünde Roma Klübünün insanlığı tehdit eden sorunlar projesinin birinci aşamasında bu sorunları araştırdığı belirtilmektedir. (13)

2. Raporda Yer Alan Temel Görüşler

1950-1960'lı yıllarda sosyal bilimlerde uygulanmaya başlayan sistem analizi, Ekonomik Büyümenin Sınırları isimli raporda ciddi biçimde kullanılmıştır. Sistem anlayışı kullanılırken matematik modellerden, parametrelerden faydalanılması sonucunda raporun bilimselliği tartışılmaz duruma gelmiştir.

(12) GÖRMEZ, Kemal, a.g.e., s. 57; KELEŞ, Ruşen: a.g.e., s. 425

(13) MEADOWS, Dennis: Ekonomik Büyümenin Sınırları, Çev.: Kemal Tosun, İ.Ü. Yayını, İstanbul 1978, s. 1.

Bu rapor kolay ve rahat anlaşılabilen bir çözümlemeyi hedef almış ve herkesin anlayabileceği bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Rapor, dünyadaki sorunların evrenselliğini, çevre sorunlarının da diğer evrensel sorunların bir parçası olduğunu ve çevre sorunlarını çözmeye yönelik çabaların evrensel çabalar olmaması halinde soruna çözüm üretmenin oldukça zor olduğunu vurgularken, daha sonraki çabalarda çevre sorunlarının evrensel olduğu ve ancak evrensel çabalarla çözümlenebileceği konusunda fikir birliğine varılmıştır. (14)

Raporda varılan sonuçlara gelince, raporun hedeflerinin sonuçlarıyla kısmen de olsa doğru orantılı ve verilerin birbirini tamamlar nitelikte olduğu söylenebilir.

Raporda çevre sorunlarının, bütün insanların ortak çabalarıyla çözülebileceği gibi bir sonuca varılır. Yani sanayileşmiş ya da sanayileşmemiş, az gelişmiş ya da gelişmemiş, liberal ya da sosyalist ülkelerde çevre sorunları ortak bir sorundur ve bütün dünya bu sorunlardan ortak etkilenmektedir.

Sorunlar, özellikle çevre sorunları karmaşık sorunlar olup, bu sorunların çözümü için karmaşayı çözecek, herkes tarafından kabul edilir ortak modellerin üretilmesi bir zorunluluktur. Sorunların çoğu, insanların tamamının algılayamadığı kadar büyüktür. Bu sorunların çözümü için de ortak bazı tedbirler alınması gerektiği gibi bir sonuç elde edilmiştir.

Rapor, beş temelden hareket ederek belli sonuçlara varmıştır. Hareket noktaları;

1. Dünya Nüfusu
2. Sanayileşme
3. Tarımsal Üretim
4. Doğal Kaynaklar
5. Çevre Sorunlarıdır. (15)

Uzmanlar bu beş olguyu birbirleri ile ilişkileri açısından test ederek işe başlamışlardır. Vardıkları sonuçlar ise ürktüçüdür.

Dünya nüfusu geometrik oranda büyümektedir. Nüfusun geometrik olarak artmasına paralel olarak tarımsal üretim, nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak bir düzeye çıkamamaktadır. Tarımda yenilenebilir teknik kaynaklar kullanılmalıdır. Bunu gerçekleştirmenin yolu bir anlamda sanayileşmedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan sanayileşme süreci, yeni teknolojilerle ve bu teknolojilerin yol açtığı kirliliklerle sürekli olarak büyümektedir. (16)

Doğal kaynaklar bu iki büyümeye paralel olarak sürekli ve geometrik oranda küçülmektedir. Bunun sonucu olarak mevcut nüfusun ve sanayileşmenin ihtiyacını

(14) GÖRMEZ, Kemal: "1980 Sonrasında Batı'da Çevre Sorunlarını Önlemeye Yönelik Çabalar", Karınca Dergisi, Sayı: 679, Temmuz 1993, s. 37

(15) MEADOWS, Dennis: a.g.e., s. 7

(16) GÖRMEZ, Kemal: "1980 Sonrasında", a.g.m., s. 37

karşılıyacak olan doğal kaynaklar hızla azalmaktadır. Buradan hareketle nüfusun artması ve doğal kaynakların azalması iki sonuca yol açar;

1. Doğal kaynakların tükenmesiyle sanayileşme duracak ve doğal kaynaklar nüfus artışıyla tükenecek;

2. Nüfus, sanayileşme ilişkileri ve doğal kaynakların tükenmesi doğrudan olumsuz sonuç olarak çevre sorunlarına yol açacak.

İki sonuç da olumsuzdur. Doğal kaynaklar tükenmese bile, çevre sorunları gündeme gelecektir. Matematiksel olarak da, normal gelişmelere göre de bu sonuç doğrudur. O halde sanayileşme çabaları ile iktisadi büyümeyi belirgin noktada durdurmak zorunda kalacağımıza göre veya kendisi duracağına göre gelin ekonomik büyümeyi sınırlayalım demişlerdir. (17)

Mevcut gelişme ideolojisi içinde doğal kaynakların (ormanlar, sular, madenler) sürekli yok olması büyümeyi durduracak, büyümeyi durdurmasa da çevre sorunları ortaya çıkacak, çevre sorunları olumsuz geri besleme halkasıyla yeniden devreye girip üretimi durduracaktır. Bütün bunlardan hareketle üretimin durdurulması bir zorunluluktur.

3. Rapora Yöneltilen Eleştiriler

Rapora yapılan eleştirilerde, raporun bilimselliği için çok fazla söz edilememiş, sadece raporun farklı ülkelerin sosyo-ekonomik yapılarını dikkate almadığı yönünde eleştiriler gündeme getirilmiştir.

Toplumsal refahı belirleyici ölçü olarak kabul edilen ekonomik büyüme, daha fazla üretim düzeyini sağlayan bir araçtır. Bu araç kullanılırken büyüme ve sanayileşme ile birlikte çevre kirlenmesi artmakta, bu artış toplum refahını azaltıcı ve hayatın niteliğini düşürücü etki yapmaktadır. Bu görüşü savunan çevreciler, olaya kötümser bir bakış açısı ile yaklaşmaktadırlar. Onlara göre; üretim düzeyinin her geçen gün artırılması kaynakların hızla tüketilmesine ve belli bir süre sonra canlıların yaşamasını sağlayan sistemlerin yok olmasına yol açabilecektir. Kaynakların sınırı bilinmediğine göre, büyüme hemen durdurulmalıdır. Bu görüş demografik büyümenin durdurulması, çevre sorunlarının çözümündeki tek yol olarak görülmektedir. (18)

Olayı çevrecilerden farklı bir bakış açısıyla değerlendiren ekonomik büyüme yanlıları ise, ekonomik büyümenin çıkış noktasını ve çevre değerlerinin gerçek koruma nedenini, insan refahına bağlamaktadırlar. Büyüme yanlıları, olaya iyimser bir bakış açısıyla yaklaşarak, kaynakların kısa sürede tükeneceğine ihtimal vermemektedirler. Bunun birtakım düzenlemelerle aşılabileceğini ve hem ekonomik büyümenin, hem de çevrenin birlikte gelişeceğine inanmaktadırlar. Çevre kirlenmesi

(17) GÖRMEZ, Kemal: a.g.m., s. 37

(18) Ekonomik Büyüme ve Çevre Korunması İnceleme Araştırması IV, YASED Yayını, No: 39, İstanbul 1991, S. 112

sorununun çözümü için büyümeden vazgeçmenin rasyonel ve etkin bir araç olmadığını belirtmektedirler. (19)

Çevreci akımlar içinde, kısmi çözümler öneren resmi yaklaşımları benimseyenlerin bazıları, geri kalmış ülkelere insanlığın geleceği açısından iktisat ve nüfus politikaları dikte ederek bir tür emperyalizm gütmekle suçlanmaktadır. "Sıfır Büyüme"de, az gelişmiş ülkelerin endüstrileşmesine karşı çıktığı gerekçesiyle böyle bir suçlama ile karşılaşmıştır. (20) Geri kalmış ülkelerin kalkınma çabalarını desteklemek için kurulmuş bir tuzak olarak nitelendirilmiştir. (21)

Raporda, sınırlı değişkenleri kapsadığı yolunda eleştiri yöneltmiştir. Halbuki, bunların dışındaki değişkenler de gündeme alınmalıdır. Dolayısıyla, bu sınırlı üç-dört değişkenle çevre sorunlarının çözülemeyeceği iddia edilmiştir.

Bu sorunlar tartışılırken gözden kaçırılan nokta, teknolojik gelişmelerin artması sonucu yeni teknolojiler bulunarak olumsuz girdileri olumlu hale getirebileceği yolunda bir eleştiri de yapılmıştır. Ayrıca, dünyanın bazı bölgelerinde yeni kaynakların bulunabileceği belirtilmiş ve kaynakların sorun olması sorununa mevcut teknoloji kullanılarak çözüm getirilir denmiştir. (22)

Modelin teknokratik olduğu ve geniş ilgi alanına sahip, toplumsal bir varlık olan insanı çözümlmek için sadece bu ilişkileri kullanmanın yeterli olmadığı belirtilmiştir. Farklı değerler sisteminin doğurduğu toplumsal unsurlara fazlaca yer verilmediği belirtilmiştir. (23)

Kimi sanayileşmiş ülkeler, kirlenmiş sanayici dallarının geri kalmış ülkelerde kurulmasını, gerekirse maddi (parasal) yardımlarla destekleyerek, hem kendi öz hammaddelerini bu ülkelerde değerlendirmek, hem de kirlenmeden kurtulmak için bu rapordan yararlanma yollarını denemeye başlamışlardır. (24)

Amerikalı çevreciler tarafından savunulan büyümenin hemen durdurulması, Fransız çevreciler tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Onlara göre, bu öneri beraberinde gerici bir sosyal seçenek, hatta totalitarizm getiriyordu.

Çevrecilerin çoğunluğu büyümeyi durdurmaya değil, onu yeniden tanımlamayı amaçlarlar: Gelişme, ihtiyatlı ve pragmatik adımlarla gerçekleştirilmek zorundadır. Geri dönüşü olanaksız olan hiçbir adım atılmamalıdır. Çevrecilerin nükleer santrallere karşı çıkmalarının bir nedeni budur. Çünkü nükleer artıklar yüzlerce yıl, hatta binlerce yıl zararlı olmaya devam ederler. Nicel büyüme bölgelere göre farklılıklar göstermek zorundadır. Bir toplumun gelişmesi tek yönlü ve toptan değildir ve doğal çevre ile sosyal çevre arasında uyum arayışı içinde çeşitlilik gösterir. (25)

(19) a.g.e., s. 112

(20) BORA, Tanıl: "Batı'da Çevreci Akım", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. II, S. 348

(21) KELEŞ, Ruşen: a.g.e., s. 426

(22) GÖRMEZ, Kemal: "1980 Sonrasında ...", a.g.m., s. 38

(23) GÖRMEZ, Kemal: a.g.m., s. 38; MEADOWS, Dennis: a.g.e., s. 239.

(24) KELEŞ, Ruşen: a.g.e., s. 426

(25) SIMONNET, Dominique: Çevrecilik Çev. M.Selami Şakiroğlu, İletişim Yayını, İstanbul 1990, s. 66

Eleştirilerinin bazılarının geçerlik payı olmasına rağmen, rapor genelde tutarlı bir rapordur. Ancak, rapor yayınlandıktan sonra kamuoyunun raporun verileri doğrultusunda yeniden oluşmaya başlaması, sevindirici bir gelişme olmuştur.

Günümüz ekonomisinin belli başlı karakteristiklerinden birisi, büyüme konusundaki saplantıdır. Her ne kadar günümüzde sınırlı bir çevre içinde sınırsız bir büyümenin felakete yol açacağı çok açık bir biçimde ortaya çıkmışsa da, ekonomik ve teknolojik büyüme tüm iktisatçı ve siyasetçiler tarafından vazgeçilmez birşey olarak görülmektedir. Günümüz ekonomi düşüncesi büyük ölçüde farklılaşmamış büyüme kavramına dayalıdır. Büyümenin engelleyici, sağlıksız, hatta hastalıklı olduğu düşüncesi genellikle kabul edilmemiştir. Bu yüzden acilen ihtiyaç duyulan, büyüme kavramının farklılaştırılması ve nitelikselleştirilmesidir. (26)

B. ROMA KLÜBÜNÜN İKİNCİ RAPORU: DÖNÜM NOKTASINDAKİ İNSANLIK

1. Raporun Amacı

Roma Klübünün yaptırdığı ve yayınladığı araştırmalardan ikincisi olan "Dönüm Noktasındaki İnsanlık", "Ekonomik Büyümenin Sınırları"nın bir tür tamamlayıcısıdır. Ekonomik Büyümenin Sınırları, yüzyılları kapsayan dünya değişkenlerine ilişkin durumlara dayanarak, yüzyıl sonra, 2100 yılında büyümenin sınırlarına ulaşılacağı ve 19. yüzyılın yaşama düzeyinin dahi sürdürülmesine olanak kalmayacağı sonucuna varmıştır.

Ekonomik Büyümenin Sınırları'nın bu kötümser görüşünün yarattığı dünya çapındaki etki ve tepkilerin ışığında, büyüme durdurma ya da büyümeye yerine "organik büyüme" ya da "farklılaşmaya dayanan büyüme" yaklaşımını benimsemiştir. Bu yaklaşım biçimine göre büyümenin gerçek sınırları sosyal, siyasal ve yönetsel niteliktedir. (27)

2. Raporda Yer Alan Temel Görüşler

İlk raporda, herşey birlikte hızla değişen sosyo-kültürel değer sistemi ve buna bağlı olan siyasal ve yönetsel yöntemler yeteri kadar ele alınmamıştır. Bu nedenle, ikinci raporda, yeni sosyo-politik-ekonomik ve organik araç ve yöntemlere ihtiyaç duyulduğu önerilmiştir.

Ekonomik Büyümenin Sınırlarında ortaya konulan global felaket, ancak yeni bir siyasal, sosyal ve ekonomik düzenle önlenabilir. İnsanlığın değer yargıları ve bunlara dayanan kurumlar egemen oldukça, nüfusun hızla artması, doğal kaynakların tükenmesi, enerji bunalımı ve çevrenin kirlenmesi ve bozulması gibi temel sorunların çözümü mümkün olmayacaktır.

Bu raporda ilk kez çeşitli dünya toplumlarının farklılıkları ve kültürel özellikleri belirtilmiş, dengeli, farklılaştırılmış ve organik büyüme ile farklılaştırılmaması büyüme birbirinden ayrılmıştır.

(26) CAPRA, Fritjof: Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası Çev. Mustafa Armağan, İstanbul 1992, s. 239-241

(27) MESAROVIC, Mihajlo ve PESTEL, Eduard: Dönüm Noktasındaki İnsanlık, (Çev. Kemal Tosun vd.) İstanbul 1978, s. III

Dönüm Noktasındaki İnsanlık Raporu, dünyanın bir ekonomik özgürlük döneminin sonunda ve yeni bir dünya çapındaki entegrasyon döneminin eşliğinde olduğunu açıkça ifade etmektedir. İçinde bulunduğumuz bunalımların geçici değil, devamlılık niteliği taşıdığı, bu bunalımların çözümünün global olarak uzun süreli çabalarla ve işbirliği ile çözülebileceği belirtilmiştir. (28)

Rapor, sosyal, siyasal ve ekonomik düşünce zihniyet ve felsefelerimizde, yaşam anlayışımızda reforma gidilmesini gerektirmektedir. Organik büyüme modeline, Ekonomik Büyümenin Sınırları kadar tepki gelmemiştir. Bu rapor, daha global ve eleştirileri dikkate alarak hazırlandığı için diğerlerine göre daha tutarlı addedilmiştir.

III. STOCKHOLM ÇEVRE KONFERANSI

1972 yılında toplanan Stockholm Çevre Konferansı önemli bir gelişmedir. Konferans, özellikle gelişmiş Batı ülkelerinde, çevre konusunda kamuoyunca gösterilen ilginin çok yüksek düzeye ulaştığı bir aşamada, farklı siyasal bloklardan ve farklı gelişme kademesinde 130'dan fazla ülkeyi bir araya getiren en yaygın ilk platform olması açısından önemlidir.

Konferansın başta gelen beklentisi gelişmişlik düzeyi ve siyasal tercihi ne olursa olsun, her ülkenin dünya çevresine karşı sorumluluğunu kabul etmesinin, insanın yeryüzündeki varlığını sürdürdürebilmesinin başta gelen koşulu olduğu görüşünde birleşmesi idi. (29)

Çevrenin bir insanlık sorunu olduğu ve bütün dünyayı tehdit ettiği, eğer sorunu çözmek gerekiyorsa insanlığın ortak çaba göstermesi tartışması, bu konferansın gündem maddelerini oluşturmuştur. Temsilciler sorunun boyutlarını tartışmışlar ve özellikle beş alanda;

1. İnsanların yerleşmiş oldukları yerlerin yönetimi,
2. Doğal kaynakların kirlenmesi,
3. Genel olarak kirlenme,
4. Deniz kirlenmesi

5. Çevresel faaliyetlerin doğru tespit edilip ortak faaliyette bulunulması konusunda 110 maddeden oluşan bir deklarasyon yayınlamışlardır ve konferansla dünyanın çevre sorunlarına bakışı kısmi de olsa değişmeye başlamıştır.

Bu toplantıda önce sıfır büyüme modeli tartışılmış, az gelişmiş ülkelerin yoğun tepkisiyle karşılaşıldığı için Konferans olarak bu öneriden vazgeçilmiş, ülkeler arasında gelişmiş ülkelerin çevre duyarlılığına sahip teknoloji üretimine öncülük etmeleri, sorunun sebeplerinin gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları olduğu ve gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkeleri bu kalkınma çabalarıyla sürdürdükleri, dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin sorumluluğunun da gelişmiş ülkelere olduğu bundan sonraki çevresel gelişim süreçlerine yeni kaynaklar arayıp, azgelişmiş ülkelere bunu transfer etmeleri zorunluluğu konferansın önemli sonuçlarından biri olmuştur.

(28) MESAROVIC, Mihajlo ve PESTEL, Eduard: a.g.e., s. V.

(29) BULCA, Aydan: a.g.m., s. 333

SONUÇ

Çevre sorunları, başlangıçta gerek çevre sorunlarının yoğun yaşandığı ülkelerin kamuoylarının gerekse dünya kamuoyunun yeterince ilgisini çekmemiştir. Ancak, ne zaman gelişmiş ülkelerde çevre sorunları insan sağlığını ciddi şekilde tehdit etmeye başlamış, hatta bazı ülkelerde toplu ölümlere neden olduktan sonra, bu ülkelerin kamuoyları tarafından ülke yöneticilerinin gerekli önlemleri almaları konusunda ciddi biçimde uyarıldıklarını görüyoruz. Hatta bu ülkelerin çoğunda çeşitli adlar altında gönüllü çevre kuruluşları, çevre sorunlarının önlenmesiyle ilgili dernekler, üniversitelerde çevre sorunlarıyla ilgili enstitüler açılmıştır. Bununla da kalmamış çevre sorunlarının önlenmesi için konuya siyasal bir içerik kazandırılmak amacıyla siyasi partiler şeklinde örgütlenmelere gidildiğini görüyoruz.

Bütün bu çalışmalar, ulusal boyutlu çalışmalar olduğundan çevre sorunlarının uluslararası bir nitelik taşıması nedeniyle, istenen ve beklenen sonuçları vermemiştir. Bu yüzden uluslararası bir nitelik taşıyan çevre sorunlarının önlenmesi için uluslararası düzeyde bazı önlemlerin alınma zorunluluğu ilk defa yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Roma Klübü'nün çalışmaları ve Stockholm Konferansının sonuçlarıyla ortaya çıkmıştır.

Eğer, bugün çevre sorunlarının önlenmesiyle ilgili uluslararası düzeyde örgütler oluşturulması, konferanslar düzenlenmesi konunun Birleşmiş Milletler düzeyinde ele alınması söz konusuysa bütün bu çalışmaların yukarıda incelediğimiz Roma Klübü'nün iki raporu ve Stockholm Konferansının olumlu sonuçlarına borçludur. Bu bakımdan uluslararası düzeyde çevre sorunlarının ele alındığı bu ilk çalışmalara dünya kamuoyunun çok şey borçlu olduğunu özellikle vurgulamak isteriz.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

BORA, Tanıl: "Batı'da Çevreci Akım", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II

BULCA, Aydan: "Çevre Sorunları", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II

CAPRA, Fritjof: "Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası", Çev: Mustafa ARMAĞAN, İstanbul, 1992

ER, Celal: "Çevre Konusu Üzerine Düşünceler", Kooperatifçilik Dergisi, Ocak - Şubat - Mart, 1993, Sayı 99.

Ekonomik Büyüme ve Çevre Korunması İnceleme Araştırması IV, YASED Yayını, No: 39, İstanbul 1991

GÖRMEZ, Kemal: "Çevre-Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülahazalar", Türkiye Günlüğü, Haziran 1989, Sayı : 3

GÖRMEZ, Kemal: Türkiye'de Çevre Politikaları, Ankara, 1991

GÖRMEZ, Kemal: "1980 Sonrasında Batı'da Çevre Sorunlarını Önlemeye Yönelik Çabalar", Karınca Dergisi, Sayı 679, Temmuz, 1993

KELEŞ, Ruşen: Kentleşme Politikası, Ankara, 1990

MEADOWS, Dennis: Ekonomik Büyümenin Sınırları, Çev: Kemal TOSUN, İ.Ü. Yayını, İstanbul, 1978

MEASAROVIC, Mihajlo ve PESTEL, Eduard: Dönem Noktasındaki İnsanlık, Çev: Kemal TOSUN, v.d., İstanbul 1978

ÖZ, Esat: "Dünya'da ve Türkiye'de Ekoloji Hareketinin Gelişimi, çevre Koruma Derneklerinden Siyasi Partilere", Türkiye Günlüğü, Haziran, 1989, Sayı: 3

SIMONNET, Dominique: Çevrecilik, Çev.: M.Selami ŞAKİROĞLU, İletişim Yayını, İstanbul, 1990.

TÜRKİYE'DE BİTKİSEL YAĞ SANAYİ

Doç.Dr. Ali BAYRAK(*)

Dünya üzerinde yaşayan milyarlarca insanın beslenmesi ve değişik ihtiyaçlarının karşılanması için, geçmişten günümüze dek çeşitli sanayii dalları gelişmiş ve gelişmesine devam etmektedir.

Ülkelerin ekonomik yönden güçlü oluşu bu ülkeleri, halkını beslemek için iklim ve toprak şartlarından en yüksek seviyede yararlanmaktan, tarımsal ürün elde etmekten vazgeçirmemiştir. İnsanların yeterince beslenmesi için tarımsal faaliyet, sanayinin gelişmesi için insan unsuru, daima ön planda olmuştur.

Tarım; toprağı ve tohumu kullanarak bitkisel ve hayvansal hammadde üreten ve üretilen bu maddeleri yarı mamül veya mamül hale getirmeye çalışan bir sektördür (1). Buna göre tarım;

— Tarımsal Ürünler

— Tarımsal Sanayi

olmak üzere iki temel sektörden oluşmaktadır.

— Bitkisel Ürünler

— Hayvansal Ürünler

— Su Ürünleri

— Ormancılık Ürünleri

olmak üzere dört alt sektöre ayrılmaktadır. Bu ürünleri yoğun olarak kullanan sanayi kesimine "Tarımsal Sanayi" denir ve tüketim malı üretir.

Tarımsal sanayinin büyük bir bölümünü gıda sanayi meydana getirmektedir. Gıda sanayinin ürettiğı bitkisel ürünleri ana başlıklar halinde,

— Un ve Unlu Mamüller Sanayi

— Meyve ve Sebze İşleme Sanayi

— Bitkisel Yağ Sanayi

— Şeker ve Mamülleri Sanayi

olarak sınıflandırmak mümkündür.

Bitkisel yağ sanayi üretimi, gıda sanayi üretimi içinde % 8.5 civarında bir paya sahiptir (2).

(*) A.Ü. Ziraat Fakültesi Gıda Müh. Bölümü

Temel tüketim maddesi olan bitkisel yağların kimyasal yapıları diğer temel besin maddeleri olan protein ve karbonhidrattan daha önce aydınlatılmıştır. Çünkü enerji kaynaklarının başında gelmektedir.

1992 yılında Türkiye'nin yağ üretiminin 615 bin ton civarında olduğu, bunun 85 bin tonu zeytin yağı, 380 bin tonu ayçiçek yağı, 135 bin tonu pamuk çiğidi yağı, 14.4 bin tonu soya ve diğer yağlı tohumlardan elde edildiği yapılan hesaplamalardan anlaşılmaktadır.

Kişi başına yıllık yağ tüketimi 1970'li yıllardan bugüne kadar artarak yerli kayıtlara göre 13 kg/yıl civarında, AT ülkeleri Margarin Endüstrisi Derneği kayıtlarına göre 17 kg/yıl'dır (3, 4, 5).

Türkiye'de 107 işletme yaklaşık 4 milyon ton yağlı tohum işlemekte ve 1.1 milyon ton ham yağ üretme kapasitesine sahip bulunmaktadır.

Çeşitli bölgelerde kurulu 1167 zeytinyağı tesisi, 73 ham ayçiçek yağı tesisi, 34 ham pamuk yağı tesisi ve 9 bitkisel margarin işletme tesisi mevcut olup, ham yağ tesislerinde çok küçük düzenlemelerle kolza, fındık gibi yağlı tohumlarda yağa işlenebilmektedir. Ayrıca 20 ham yağ işletmesi soya fasulyesi işleyebilme özelliğindedir.

Türkiye'de bitkisel yağ sanayini

- 1) Bitkisel Ham ve Rafine Yağlar
- 2) Zeytin Yağı
- 3) Margarinler

gibi ana başlıklar halinde incelemek mümkündür.

1) Bitkisel Ham ve Rafine Yağlar:

a) **Ayçiçek yağı sanayi:** Ayçiçeği tohumundan presyon veya ekstraksiyonla ham ayçiçek yağı üreten tesislerdir. Çeşitli bölgelerde ve farklı kapasitelerde 73 adet ham yağ üreten tesis mevcuttur. Bu tesislerin 26'sı sürekli, 37'si kesikli, 10'u presyon yöntemine göre çalışmaktadır. Mevcut işletmelerin kurulu kapasitesi 3.700 bin (ton/245) dir.

Genel olarak, yağlı tohumlardan aşağıda verilen üç yöntemden biri uygulanarak yağ elde edilmektedir.

- 1) Presleme yöntemiyle
- 2) Ekstraksiyon yöntemiyle
- 3) Ön-Presleme-Ekstraksiyon kombinasyon yöntemiyle

Bu yöntemlerden biri seçildikten sonra yağlı tohum aşağıdaki işlemlerden geçirilir.

Temizleme: Bunun için tohumdaki yabancı maddeler (toz, kum, taş, metal parçaları, sap, çöp, vb.), ayrılır. Temizleme işlemi irilik, şekil, mıknatıslık ve yoğunluk özelliklerinden faydalanarak yapılır.

Kırma: Ayçiçeği tohumları çarpma esasına dayanan bir sistemle kırılırlar. Bu sistemde tohumun çok az bir kısmı hariç ufalanarak kabuklarından ayrılır.

Kabukların Ayrılması: Kırılan tohumlar sarsak eleklerden geçirilerek kabuklardan ayrılır. Kabukların bir kısmı hava akımı ile bademden uzaklaştırılır ve yakıt olarak kazan dairesinde toplanır.

Pullama: Ayrılan bademlerden daha yüksek oranda yağ almak, yağ hücresi ve dokularını iyice parçalayabilmek için bademin 0.07-0.08 mm. kalınlığında pulcuklar halinde şekillenmesi gerekmektedir.

Kavurma: Kavurma tohumların yağ verimini arttırmak ve küspe kalitesini iyileştirmenin yanında rutubeti de 4-4.5'a düşürür ve istenmeyen durumlar önlenmiş olur. Bu işlem çok katlı tavalarla yapılır ve 110-115 °C da 1-2 saat kadar sürer

Presleme: Preslemede en yüksek verimi almak için sıkma işlemi iki kademede yapılır. İlk sıkmada küspede % 15-20 ikinci sıkmada ise % 8-10 oranında yağ kalır. 1. kademede çıkan yağlı küspe tekrar ezilir, ufalanır veya ekstraksiyona yahutta 2. kademe presyona gönderilir.

Süzme: Preslemeden elde edilen, kısmen karışık yağ filtre edilerek ham ayçiçek yağı elde edilir ve depolanır. Eğer yağlı tohuma presyondan sonra ekstraksiyon uygulanacaksa küspe parçalayıcılara gider ve daha geniş yüzeyli pulcuklar oluşur.

Ekstraksiyon: Bu işlem, yağlı küспенin bir solventle muamelesi sonucu, mevcut yağın tümünün alınmasıdır. Ekstraksiyon yöntemi, kesikli (patlamalı), kesiksiz (bant, kova), direkt olmak üzere üç ayrı şekilde uygulanır. Bu işlem sonucu çıkan yağ + hekzan karışımı (misella) vakumda damıtılır ve hekzan yağdan ayrılır. Yağ, ham yağ tanklarında depolanır.

Ekstraksiyonun kesikli çalışan sisteminde küspede % 2-3 yağ kalmasına karşın, kesiksiz çalışan sistemde küspede % 1-2 yağ kalmaktadır. Türkiye'de direkt ekstraksiyon yöntemini uygulayan işletme sayısı yok denecek kadar azdır.

Türkiye'de ayçiçeği tohumu ve ham yağ üretimi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de Ayçiçeği Tohumu Üretimi (Bin Ton)

Yıllar	Tohum	Ham Yağ
1988	1150	460
1989	1250	560
1990	900	360
1991	800	320
1992	950	380

Kaynak: (6)

Not: % 40 yağ oranından gidilerek hesaplanmıştır.

Türkiye, 1990, 91 ve 92 yıllarında değişik ülkelerden sırasıyla 2.390, 48.878, 112.547 ton ayçiçeği tohumu ithali yapmıştır (7). Aynı yıllarda yine sırasıyla 214, 300 ve 302 bin ton ham ayçiçek yağı ithalatı gerçekleştirmiştir.

1989/92 yılları arasında Türkiye toplam 951 ton tohum ihracatı ve aynı yıllar arasında (89/92) yine toplam 14.195 ton ham ayçiçek yağı ihracatı yapmıştır. (8).

Türkiye'de 1993/94 yıllarında 700-750 bin ton tohumdan 280-300 bin ton ham ayçiçek yağı üretebileceği tahmin edilmektedir. Ülkemizde 1980'li yıllardan beri büyük gelişme gösteren tohumculuk sektörü sayesinde hibrit tohum kullanma oranı % 90'lara çıkmıştır. Çünkü rekolte ile hibrit tohum kullanımı arasında bir ilişki bulunduğu açık olarak görülmektedir. Ancak son yıllarda daha az işçilikle aynı geliri elde edebilecek rakip ürünlerle rekabet edememiş olduğu da görülmektedir. Bu durum rekoltenin düşmesi yönünde kendini göstermiştir. Bu durumu önlemek için ayçiçeğini destekleyici bazı kararların alınmasının uygun olacağı muhakkaktır. Aksi halde, nüfus artışına zaten paralel gitmeyen ve sürekli açık veren bitkisel yağ sanayi daha da darboğaza girecektir.

Kurulu kapasitenin tohum üretimine göre çok yüksek oluşu, hammadde azlığı, teknolojilerin eski oluşu ve satış istikrarsızlığı sebeplerinden sektörde atıl kapasite mevcuttur.

b) Pamuk Yağı Sanayi: Pamuk yağı, pamuk çığitinden presleme ve solvent ekstraksiyonuyla elde edilen ve nötralize olarak da piyasada satılan bir yağdır.

Ülkemizde değişik coğrafi bölgelerinde farklı kapasitelerde faaliyet gösteren 34 işletme mevcuttur. Bunların 17 tanesi ekstraksiyon, diğer 17 tanesi de presyon yöntemine göre çalışmaktadır. Kurulu kapasiteleri yaklaşık 5.800 ton/gün'dür.

Son yıllarda işletmeler yağ kaybını azalttığı için ekstraksiyon yöntemi ile çalışan

sistemleri tercih etmektedirler. Böylelikle kapasite kullanım oranı % 50-55'lere çıkmakta, hatta zaman zaman ayçiçeği ve soya işleyerek bu kapasiteyi % 8 daha arttırmaktadırlar.

Pamuk yağı,

— Ham yağ üretimi,

— Nötralize yağ üretimi,

olmak üzere iki şekilde, ham yağ da ;

1) Presyon

2) Presyon-Ekstraksiyon yöntemleriyle elde edilir.

Presyon, ekspeller denilen preslerle eskiden beri yapılmaktadır. Yağ elde etmede uygulanan her iki yöntemin işlem aşamaları preslemeye kadar aynıdır. Çiğitten ham yağ eldesi aşağıdaki kademelerden geçerek olur.

Temizleme: Çiğidin yabancı maddelerden arındırılması işlemidir.

Linterizasyon: Çiğitte bulunan ve lint denen lifciklerin (% 5-10) alınması işlemidir. Lifler uzunlu kısalı olduğu için önce uzunlar sonra kısa lifler ayrılır ve ayrı ayrı değerlendirilir.

Kırma: Lifcikleri ayrılan tohum kırıcı makinalarda kırılır, kabuklar hava ile emilir ve yem sanayinde değerlendirilir. Bir kısım kabuk (% 10) içle birlikte bırakılır.

Ezme: % 10 kabuklu badem değirmenlerde,, hücre zarlarının patlatılması amacıyla ezilir.

Kavurma: Badem preslemeye verilmeden önce özel tavalarda, yağ hücrelerinin parçalanarak yağın daha akıcı hale gelmesi, çiğitte bulunan gossipol glikozitinin yapısının bozulması için kavrulur (110-115°C).

Presleme: Presleme ile ekstraksiyonun uygulama farklılıkları bu kademedden itibaren başlar. Prese edilmiş küspe % 10 civarında yağ içerir.

Süzme: Küspe ile kısmen karışık haldeki yağ önce kabaca temizlenir daha sonra filtre edilerek ham pamuk yağı elde edilir ve tanklarda depolanır.

Ekstraksiyon: Presleme işleminden sonra bu yöntem uygulanacaksa yağlı küspe, kırıcılarda ekstraksiyon yöntemine uygun şekle gelir. Türkiye'de kurulu ekstraksiyon sistemleri kontinü çalışırlar ve solvent olarak hekzan kullanırlar. Yağ + hekzan karışımı (misella) daha sonra vakuma tabi tutulur ve solvent yağdan ayrılır. Kalan küspe hemen hemen % 0.5-1 yağlı % 35-45 proteinlidir. Küspede kalan solventin tamamı solventi tamamen alan cihazlarla (desolvenizatör) alınır; kurutulur ve değerlendirilir.

Elde edilen ham yağ, yağ benzeri birçok maddeyi de içerir. Yağ olarak değerlendirilen kısım dışındakiler rafinasyon işlemiyle yağdan uzaklaştırılırlar.

Rafinasyon: Genellikle 4 kademe gerçekteştirilir. Bunlar;

- Mumsu maddelerin giderilmesi (Degumming)
- Asitlik giderme (Nötralizasyon)
- Renk açma (Dekolorizasyon)
- Koku alma (Deodorizasyon)

kademeleridir.

Asitlik giderme; tükemizde bugün nötrale pamuk yağı elde etmek için kontinü ve diskontinü olmak üzere iki sistem uygulanır. Bu kademe rafinasyonun verime en etkili kademesidir. Prensip olarak ham pamuk yağındaki serbest asitleri sodyum hidroksit (sudkostik) ile nötrleştirerek yağdan ayırma işlemidir. Ayrılan bu maddelere (nötür yağ, renk maddeleri, sodyum tuzu) sopstok denir ve sabun üretiminde kullanılır.

Bu işlemle rengi açılan, serbest yağ asitleri % 0.1'e kadar düşürülen yağa nötrale pamuk yağı denir.

Rafinasyonun diğer kademelerinde de mumsu maddeler, renk maddeleri ve koku alma işlemleri özel yöntemler ve işlemler uygulanarak yağdan ayrılır. Bu şekilde elde edilen yağa rafine pamuk yağı denir.

Türkiye'de son beş yıllık dönem içinde pamuk çiğidi ve nötrale pamuk yağı üretimleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Türkiye'de Pamuk Çiğidi ve Nötrale Yağ Üretimi (Bin Ton)

Yıllar	Çiğit Üretimi	Nötrale Pamuk Yağı Üretimi
1988	1.000.000	150.000
1989	900.000	135.000
1990	1.020.000	153.000
1991	860.000	129.000
1992	960.000	135.000

Son yıllarda özellikle 1990 ve 1992'de bir miktar pamuk çiğiti ithal edilmiş, işlendikten sonra rafine pamuk yağı olarak ihraç edilmiştir.

Türkiye'de uzun yıllardan beri yağ açığı olduğundan bu açık ithalatla karşılanmakta ve özellikle margarin sanayinde ucuz oluşu nedeniyle kullanılmaktadır. 1988'de 16.520 ton olan yağ ithali 89'da birden bire düşerek 1.966 tona inmiş, 1990'da hiç ithalat yapılmamıştır. 1991/92 yıllarında 6.760 ve 6.300 ton ithal yağ girdisi olduğu İGEME kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Ürettiğimiz pamuk yağının yaklaşık % 70'i margarin sanayinde kullanılırken, 20-30 bin tonu da rafine pamuk yağı olarak tüketilmektedir.

c) **Soya Yağı Sanayi:** Soya yağı da ayçiçek ve pamuk yağı gibi presyon ve ekstraksiyon yöntemlerinden biri ile elde edilir. Türkiye'de soya fasulyesi ekimi ve yağ eldesi çeşitli nedenlerden dolayı tam anlamıyla yerleşmiş sayılamaz.

Soyaya bir yağlı tohum gözüyle bakılmayıp bir yem maddesi olarak algılanması yağ oranının % 18 civarında oluşuyla ilişkilidir.

Soya fasulyesini yağa işleyen tesisler pamuk ve ayçiçeği de işleme özelliğinde olup yaklaşık 20 adettir. Ham soya yağı diğer yağlara uygulanan işlem kademelerinden geçtikten sonra elde edilir.

Soya fasulyesi ve ham soya yağı üretimi Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. Türkiye'de Soya Fasulyesi ve Ham Soya Yağı Üretimi (Bin)

Yıllar	Soya Fasulyesi Üretimi (Ton)	Ham Soya Yağı Üretimi (Ton)
1988	60	10.8
1989	120	21.6
1990	132	23.76
1991	113	20.34
1992	80	14.4

Yıllara göre değişmekle birlikte soya fasulyesi ithalatı 1992'de artarak 49.340 tona ulaşmıştır. Ham yağ ithalatı ise çeşitli ülkelerden gerçekleştirilmiş olup 1990'da 119.541, 1991'de 120.922, 1992'de 103.812 ton olmuştur (9).

Soya yağının büyük kısmı margarin ürünlerinde kullanılır, çok az kısmı da ihraç edilir.

Türkiye 1988/92 yılları arasında rafine yağ ithalatı hemen hemen yapmamıştır. Rafine yağ ihracatı ise Tablo 4'de görülmektedir.

Tablo 4. Türkiye'nin Rafine Yağ İhracatı (Ton)

Yıllar	Ayçiçek Yağı	Pamuk Yağı	Soya Yağı	Toplam
1988	-	12.813	8.660	21.473
1989	78.932	10.820	24	89.776
1990	107.791	2.347	2.096	112.234
1991	99.934	1.014	317	101.265
1992	102.797	7.009	279	110.085

Kaynak: (10)

Ülkemizde % 70'i margarin sanayinde kullanılan pamuk ve soya yağlarının % 30 kısmı yani yaklaşık 20-30 bin ton arası ise rafine olarak tüketilmektedir. Bu miktarın gelecek yıllarda da aynı kalacağı fakat ayçiçek yağında yaklaşık % 30-35'lik bir talep artışı ile 93/97 arasında 500-575 bin ton civarında olabileceği tahmin edilmektedir.

Birçok modern tesiste üretilen rafine vinterize ayçiçeği yağının fiyatı, diğer işletme ve yağ cinslerine göre daha yüksektir. Diğer bir ifadeyle bu fark % 20'lere kadar çıkmaktadır.

Bu sektörde istihdam edilen insan sayısını, değişik bazı faktörlerden dolayı hesaplamak zor olmasına rağmen 9-10 bin civarındadır.

d) Kolza Yağı Sanayii: Kolza, ülkemizin iklim şartlarına çok iyi adapte olabilen bir münavebe bitkisidir. Bu özelliğine rağmen ekimi yaygın değildir.

Türkiye'nin yağ açığının kapatılması için üzerinde önemle durulması gereken bir yağlı tohumdur. Aynı zamanda atıl kapasiteyi değerlendirmede önemli bir rolü olacağı kesin görülmektedir. 1988 yılında 1000 ton tohumdan 400 ton ham yağ, 1989'da 3000 ton tohumdan 1200 ton ham yağ, 1990'da 8000 ton tohumdan 3200 ton ham kolza yağı elde edilmiştir. Son yıllarda tohum ve yağ üretimi yok denecek kadar azdır.

Bu sektör bazında temel sorun yağlı tohum üretiminin azlığı, ham yağ fiyatlarındaki istikrarsızlıktır. Her yıl süre gelen açık nedeniyle yetkili kurumlar bazı yağlı tohum üretimini teşvik edici tedbirler almalıdır. Yıllık yağlı tohum üretim miktarına göre kurulu kapasite oldukça yüksektir, bu da atıl kapasiteye neden olmaktadır. Bu durum yağlı tohum üretimini desteklemek, yani cazip hale getirmekle önlenbilir.

Pamuğa uygulanan destekleme prim sistemi diğer yağlı tohumlar için de uygulanabilir duruma getirilmeli ve bürokratik işlemler çiftçi lehine azaltılmalıdır.

Devlet tarafından yapılan sübvansiyonlar çiftçinin daha çok üretmesine yönelik olmalı ve kontrol edilmelidir.

Çiftçi, birim alandan daha çok ürün ve ekonomik değeri daha az olan tarımsal faaliyet konusunda bilinçlendirilmelidir. Yetkili makamlar, araştırma - geliştirme faaliyetlerine önem vermeli ve çiftçiye ucuz ve kaliteli tohum sağlanmalıdır. Yağlı tohumlar için mevcut problemler ve öneriler yağ üretimi için de geçerli olup, ilave olarak bitkisel yağ ihracatının artırılması üzerinde durulmalı bu atıl kapasite ekonomiye kazandırıldıktan sonra yapılmalıdır. Yani tesislerin kurulması için teşvik, mevcut durum incelendikten sonra karara bağlanmalı, eski teknolojiye dayanan üretim tesisleri süratle modernize edilmelidir.

e) Zeytinyağı Sanayii: Türkiye'de kurulu zeytinyağı işleme tesisleri üç grup altında toplanır. Bunlar, özel işletmeler, kooperatifler ve vakıf işletmeleridir.

Zeytinyağı sanayi 6. Beş yıllık plan döneminden bugüne dek, 1152 fabrikadan 1167 fabrikaya, süper pres sayısı da 463'den 465'e çıktığı fakat hidrolik pres sayısının

1135'den 1130'a düştüğü anlaşılmaktadır. 1980'li yıllardan beri artarak yaygınlaşan sürekli santrifüj sistem 1'den 54'e çıkmıştır (11).

Rafine zeytinyağı üreten işletme sayısı 11 olup, bunun 4 tanesi İzmir, 7 tanesi ise Balıkesir civarında bulunmaktadır.

Zeytinyağı üretiminde en önemli yan ürün prina dır. Prina fabrika sayısı 18'dir ve fiilen işlenen toplam prina miktarı 1550 ton/gün'dür.

Zeytinyağı sektörünün mevcut fabrikaları bir kampanya döneminde 1.222.200 ton zeytin işleyerek, 244.440 ton zeytinyağı üretmektedir.

Kurulu kapasite kullanım oranı 1988'de % 38.6 iken yıllar içinde inişler ve çıkışlar göstermiş ve 1992'de % 34.7 olarak gerçekleşmiştir. Bu iniş ve çıkışlarda var olan ve yok olan yılların önemli rolü bulunmaktadır.

Ülkemizde zeytinyağı sürekli (sürekli) ve diskontinü (kesikli) denilen iki sistemle elde edilmektedir. Bu sistemler kendi içinde kuru ve sulu olarak iki şekilde çalışırlar.

Normal irilik ve olgunluğa gelen zeytinler özellikle elle hasat edildikten sonra işletmelere getirilir. Burada yığınlar veya çuvallar halinde beklerken eğer elle hasat yapılmamışsa tanedeki yağ, hızlı bir şekilde bozulmaya, enzim ve suyun etkisiyle hidrolize olmaya, ayrıca oksidatif ve mikrobiyal bozulmaya başlar, bunun sonucu yağın kalitesi gittikçe düşer. Bunu önlemek için kısa bir süre zeytin meyveleri ızgaralar üzerinde 10 cm yükseklikte serilmelidir.

Yağ eldesi için zeytinler önce yabancı maddelerinden ayıklanır yani yıkanır, kırılır, ezilir. Ülkemizde kırma işlemi çok az işletmede yapılmaktadır. Ezilen zeytinler sulu sistemde torbalara, kuru sistemde ise disk boyundaki torbalar üzerine aynı kalınlıkta yayılır. Sulu sistemde 60-70 °C'lik su ilave edilir ve sıkma yapılır. Bu sistemin bazı olumsuz özellikleri bulunmaktadır.

Türkiye'de zeytin hamuru hidrolik ve süper preslerle sıkılmakta, prinada kalan yağ süper preslerde % 6, hidroliklerde ise % 10 civarındadır.

Sulu mengene tipi sistemlerde prinada kalan yağ % 13 gibi yüksek bir değerdir. Karasuda % 1-3 arasında kalan zeytin yağının miktarını azaltmak için dekantasyon yöntemi yerine santrifüjleme yöntemi en ideal yoldur. En iyi teknolojiyi uygulayarak zeytinyağı üreten 54 adet sürekli santrifüjlemeyle çalışan fabrika vardır.

1991/92 yılı Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre 877 bin hektarda 87.705.000 adet zeytin ağacı bulunmaktadır. Bunun 81.520.000 adedi zeytin vermekte geri kalanı ise vermemektedir.

Türkiye zeytinciliğindeki hedef arzu edilen rakamlara ulaşamadığından elde edilen yağ miktarını da olumsuz yönde etkilemektedir.

5. Beş Yıllık Plan döneminde sofralık zeytin oranı % 27.2, yağlık zeytin oranı % 72.8 iken, bu oranlar 6. Beş Yıllık Plan döneminde % 25.5 ve % 74.5 olarak yağlık lehine artmıştır. Ülkemizde doğal afetlerin yanında çeşitli kültürel uygulamaların yapılmayışı nedeniyle periyodisite (dalgalanma) yağ verimini doğrudan etkilemektedir.

Bunun yanı sıra primitif yağ hanelerini yeni teknolojiye dönmeleri yağın kalitesini de yükseltecektir.

Türkiye'de zeytinyağı üretimi Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Türkiye Zeytinyağı Üretimi (Bin Ton)

Yıllar	Zeytinyağı Üretimi
1988/89	95
1989/90	35
1990/91	80
1991/92	60
1992/93	85

Kaynak: (12)

6. Beş Yıllık Plan döneminde hedeflenenlerin gerçekleşme oranı % 91.5 ile en çok 1991/92 yıllarında, en düşük ise % 46.8 ile 1990/91 yıllarında olmuştur.

Geçmişte büyük miktarlarda ithalatı yapılan zeytinyağının son dönemlerde iyice azaldığı görülmektedir. İthalat yapılan ülkeler genellikle AET ülkeleridir.

Zeytinyağı ihracatı üretimdeki dalgalanmalar nedeniyle zor olmaktadır. Yeni oluşan Cumhuriyetlere dahi yeterli üretim olmayışı nedeniyle zeytinyağı satılamamaktadır. Geçmiş yıllarda alıcı olan Libya'da daha ucuz ayçiçeği ve mısırözü yağına yönelmiştir. 6. Beş Yıllık Plan döneminde en fazla ihracat 1989 yılında 33.800 ton, en az ise 1990 yılında 1.645 ton olmuş, ihracattaki bu dalgalanma düşündürücüdür (13).

Türkiye AB ülkelerine 1989'da % 0.3, 90'da % 5, 91'de % 10, 92'de % 2 zeytinyağı ihracatı yapmıştır (12). Bunun dışında Norveç ve Avusturya'ya ihracat yapılmaktadır.

Üretim ve ihracatın artırılması için zeytinyağı üreticisi ülkelerle rekabet düzeyine ulaşmak, bunu da çeşitli teşvik ve destek kararlarıyla beslemek gerekmektedir.

Türkiye'de 1970'li yıllarda 2 kg/yıl olan kişi başına zeytinyağı tüketimi 1980'li yıllarda 1.6 kg/yıla, 1983/87 yıllarında 1.3 kg/yıla ve 1992/93'de 0.8 kg/yıla düşmüştür.

Yurtiçi tüketimdeki bu azalış, zeytinyağı sanayini birinci dereceden etkilemektedir. Buna paralel olarak fiyat artışları tüketimde olumsuzluklar yaratırken, reklam ve özellikle bu yağın insan fizyolojisi için önemi gibi reklamlar da yetersiz kalmıştır.

Zeytinyağı sektörü geçici personel istihdamı yapılarak çalışmaktadır. Bu sektör toplam 27 bin civarında bir istihdam yaratmaktadır. Zeytin tarımında da 1 milyon civarında işçi aynı zamanda başka tarım sektöründe de faaliyet göstermektedir. Son yıllarda zeytin ağacı sayısındaki artış aynı ölçüde ağaç başına elde edilen verime yansımamış, bilakis düşüş gözlenmiştir. Bunun birçok nedeni olduğu muhakkaktır.

Herşeyden önce zeytinlik tesisleri yaklaşık % 60-75 topografyası bozuk topraklar üzerine kuruludur. Hasatın, zeytin tanesinde yağın en çok olduğu dönemde yapılmaması nedenlerden biridir. Tanede zedelenme ve taşıma sırasındaki uygun olmayan ambalajlar kullanılmamalı bunun yerine plastik kaplar kullanılmalıdır. Teknolojik uygulamalarda yapılagelen hatalar hala süregelmekte, bu durumlardan en hızlı bir şekilde vazgeçilmeli, hele hele kullanılan suyun sıcaklığı 40 °C'yi asla geçmemelidir.

Yabani zeytinlikler, zeytincilik sektörüne kazandırılmalıdır. Buna ilave olarak yaşlı zeytin ağaçlarının yerine yeni plantasyonlar kurulmalıdır. Birim ağaçtan iyi bir verim almak için kültürel uygulamaların tümü eksiksiz uygulanmalıdır. Kontinü sestenlerin artmasıyla, ham yağ yerine yemeklik yağ elde edileceğinden bu sektöre önemli bir fayda sağlanacaktır. Bugün % 10 civarında bulunan sızma yağ, o zaman % 3'lere kadar yükselecek yani toplam yemeklik yağ miktarı artacak, dökme (lambant) yağ oranı düşecektir.

Türkiye'de mevcut nüfusa kıyasla elde edilen zeytinin ve yağın tüketimi çeşitli nedenlerden dolayı istenilen seviyede değildir. Buna rağmen gelecek yıllarda zeytinyağı tüketiminin daha iyi bilinçlenme sonucu artacağı kesindir. Bunun gelecek beş yıl içinde kişi başına 1.4 kg olacağı ve toplam tüketimin, bu nüfus artış hızıyla (% 2.5) 100 bin ton civarında olacağı tahmin edilmektedir.

Gelecek yıllardaki üretim artışında en büyük rolü, ağaç başına alınan verimi artırmak oynayacaktır. Ülkemizde verim (0.8 kg/ağaç) çok düşüktür. Bu durum zeytinci ülkelerde iki kat daha fazladır. 2000'li yıllara değin zeytin yağı üretimi artarak 200 bin tonları geçeceği beklenmektedir.

3) Bitkisel Margarin:

Bitkisel margarin, çeşitli bitkisel yağların kısmen hidrojene edilmeleri sonucu elde edilen, sertleştirilmiş rafine yağlardan veya bu yağlara çeşitli rafine bitkisel yağların karıştırılmasından elde edilen veya içerisine su, pastörize edilmiş fermente yağsız süt, taze süt, süt tozu veya peynir tozu karıştırılan yağlara denir.

Bitkisel margarin;

— Kahvaltılık, (en az % 80 yağ)

— Mutfak, (en az % 99 yağ)

— Gıda sanayii margarini

olmak üzere üç gruba ayrılır. Gıda sanayi margarini içerdiği yağ miktarına göre;

Tip 1 (en az % 99 yağ)

Tip 2 (en az % 80 yağ)

olarak alt tiplere ayrılır.

Kahvaltılık margarin kendi içinde

- Tuzlu
- Tuzsuz
- Diyet

olmak üzere 3'e ayrılır.

Bugünkü anlamda gıda sanayi margarini ilk kez 1932'de İzmir'de üretilmiştir. 1952 yılında İstanbul'da kurulan bir fabrika hem kahvaltılık ve hem de mutfak margarini üretimine başlamıştır.

Margarin, Türkiye'de halkın daha çok tereyağı kullanmakta olduğundan kolay bir pazar bulamamış bunun için uzun bir zaman geçmiştir. Bunda fiyatın ucuz oluşu ve alım gücü düşüklüğü önemli olmuştur.

5. Beş Yıllık Plan döneminde bazı fon ödemelerinin serbest bırakılması sonucu, zaten var olan yağ açığı daha büyük darboğazlara girilmesini önlemiştir. Çünkü bu fonlarla ham ve nötür yağ ithali kolaylaşmış, bunun sonucu margarin sanayinin uzun dönemde rekabet gücü artmıştır.

Bitkisel margarin sektöründe 9 fabrika faaliyet göstermektedir.

1988/92 yılları arasında kapasite kullanım oranı % 10 kadar artmış ve toplam % 58'den % 68'lere çıkmıştır.

Margarin üretiminde kullanılan yağların çok iyi rafine edilmesi gerekir ki iyi kalite ürün elde edilebilsin.

Margarin, tüketiciye sunulana kadar birçok safhalardan geçerek son şeklini alır. Bunların birçoğu ham ve nötür yağa uygulanır veya hidrojenasyon için hazır hale gelir. Özet olarak şu kademelerden geçen yağ margarine işlenir.

- Yapışkan maddelerin ayrılması
- Asit giderme
- Ağartma
- Koku alma
- Sertleştirme (hidrojenasyon)

Margarin, rafinasyon işlemi yani yukarıdaki işlemlerden geçen yağa, istenilen yağın özelliklerine göre gerekli katkı maddeleri (mono, digliserit, koku maddeleri, lesitin, vitaminler, koruyucu maddeler, boya maddeleri) katılan, karıştırılan ve gerekli kontrolleri yapılarak ambalajlanan ve tüketime sunulan bir üründür.

Margarinin cinsine göre (mutfak, kahvaltılık, sanayi tipi), işlemlerde az çok değişimler ve ilave katkı maddeleri ürünlere girmektedir.

Bitkisel margarin üretimi Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Türkiye Bitkisel Margarin Üretimi (Ton)

Yağ Cinsi	1988	1989	1990	1991	1992
Kahvaltılık	187.120	190.835	207.260	212.675	210.610
Yemeklik	133.310	144.892	134.250	149.745	145.052
Sanayi	84.500	89.250	97.328	110.052	118.080
Toplam	404.930	424.977	438.838	472.472	473.742

Margarin üretimi 5 ve 6. Beş Yıllık Plan hedeflerine göre önemli sapmalar göstermiş ve 6. Beş Yıllık Planda 1988 yılı hariç diğer yıllar hedef rakamların üzerinde gerçekleşmiştir. Ürün çeşitlerinin AET, Orta Doğu ve Rusya pazarlarına girmek ve ihracatı artırma şansı oldukça fazla görülmektedir.

Margarin sektörü 1989'da 829 bin ton, 90'da 782 bin ton, 91'de 124 bin ton ve 1992'de 551 bin ton bitkisel margarin ithalatı gerçekleştirmiştir. İthalatın bir kısmı şekerleme ve çikolata sanayinde kullanılmış özel yağlara aittir (13). Son üç yıllık dönem içinde margarin sektörü 1990'da 214 bin ton, 1991'de 300 bin ton, 1992'de 302 bin ton ayçiçek yağı 1991'de 6.759 ton, 1992'de 6.295 ton pamuk yağı, 1990'da 119 bin ton, 1991'de 120 bin ton, 1992'de 104 bin ton soya yağı, aynı yıllarda 188.8 ton, 218.5 ton, 200.4 ton palm yağı ithalatı gerçekleştirmiştir. 1990 yılında pamuk yağı ithalatı yapılmamıştır (9, 13).

Margarin ürün ihracatı ise 6. Beş Yıllık Plan döneminde İGEME kayıtlarına göre şöyledir.

Tablo 7. Türkiye Margarin İhracatı (Bin Ton)

Yağ Cinsi	1988	1989	1990	1991	1992
Kahvaltılık	8.455	9.586	10.754	28.855	13.566
Yemeklik	40.159	45.532	45.706	55.648	73.484
Sanayi	21.841	24.762	33.159	18.549	26.000
Toplam	70.455	79.880	89.619	103.052	113.050

Kaynak: (7)

Tablodan da görüldüğü gibi ürün ihracatı 6. Beş Yıllık Plan döneminin başı ve sonu itibariyle önemli bir artış göstermiş ve bunda 5. Beş Yıllık dönemde alınan rasyonel kararların etkisi büyük olmuştur.

Gelecek 4-5 yıl içinde iç pazarda margarin ara mallarına olan talep projeksiyonu toplam olarak 380 bin tonla 420 bin ton arasında olabileceği tahmin edilmektedir.

Sektörde yeni bir yatırım yerine, tevsi yoluna gidilmesi daha ekonomik olacaktır. Hammadde açısından üreticiye yönelik teşvik ve bilinçlendirme devam etmeli, soya ve kolzaya özel önem verilmeli ve hatta entegrasyona gidilmelidir.

Margarin sanayi, rafinasyon üniteleriyle birlikte çalışanlar ve dolayısıyla büyük miktarda su kullanırlar. Her gıda işletmesi gibi bu sektörde de atık su, önemli bir çevre problemi yaratmaktadır. Bunun tekrar sanayiye kazandırılması finans açısından büyük güçlükler yaratmaktadır. Bu durum ürün maliyetine doğrudan yansımakta ve arıtma tesisi olan işletme ile olmayan arasında haksız bir rekabet oluşturmaktadır. Belirli bir zaman dilimi içinde hepsinin arıtma sistemlerini kurmasına ön ayak olmalı, kontrol edilmeli ve atık ambalajların toplanmasına özel önem verilmelidir.

KAYNAKLAR

- (1) Açıf, F., R. Remirci 1984. Tarım Ekonomisi Dersleri A.Ü.Z.F. Yayınları. Yayın No. 880. Ders Kitabı. 245 Ankara.
- (2) Ersoy, Ü. 1988. Bitkisel Yağ Sanayi ve Sorunları. Gıda İşveren. Sayı 218.
- (3) Demirci, M., Alparslan, M. 1991. Türkiye'de Bitkisel Yağ Sanayinin Durumu. Agro Teknik 1: 34-35.
- (4) Emiroğlu, M. 1993. Bitkisel Yağ Sanayimiz. Tarım ve Köy Dergisi. Sayı 87.
- (5) Sürmeli, M.A. 1993. Türkiye Bitkisel Yağ Üretimi ve Sorunları. Tarım ve Köy Dergisi. Sayı 87.
- (6) DİE Bilgisayar çıktıları
- (7) İGEME kayıtları.
- (8) İthalat Genel Müdürlüğü Kayıtları
- (9) Gümrük Tarife İstatistik Pozisyon Kayıtları
- (10) Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kayıtları.
- (11) Zeytincilik Araştırma Enstitüsü Kayıtları
- (12) Uluslararası Zeytinyağı Konseyi (UZK) 1991.
- (13) Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı.
- (14) 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1983.
- (15) 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı. 1988.

Türk Kooperatifçilik Kurumu Organları YÖNETİM KURULU

- Başkan :** **Prof.Dr. Rasih DEMİRCİ**
Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü Öğretim Üyesi
- Başkan Yardımcısı :** **Doç.Dr. Burhan AYKAÇ**
Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi
- Muhasip Üye :** **Kaplan YILDIZ**
T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürü
- Üye :** **Doç.Dr. Kadir ARICI**
Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi
Etibank Genel Müdürlüğü İ. Hukuk Müşaviri
- Üye :** **Yrd. Doç.Dr. Nevzat AYPEK**
G.Ü. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Mete BAŞÇI**
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Genel Müdür Yardımcısı
- Üye :** **Erol DOK**
Ziraat Yüksek Mühendisi, İş adamı
- Üye :** **Prof.Dr. Celal ER**
A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Dr. Şenol ERDOĞAN**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı
- Üye :** **Doç.Dr. Ahmet ÖZÇELİK**
A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Kâmil ÖZDEMİR**
Pankobirlik Genel Müdürü
- Üye :** **Yrd.Doç.Dr. Ahmet TURAN**
A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Nevzat USLUCAN**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı TÜGEM Değerlendirme ve Koordinasyon
Dairesi Başkanı
- Üye :** **Dr. Selim YÜCEL**
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
Şeker Enstitüsü Deneme ve İstatistik Şubesi Şef Uzmanı
- Üye :** **Hayri YÜRÜR**
D.P.T. Uzmanı

DENETLEME KURULU

- Başkan :** **Nail TAN**
Kültür Bakanlığı Türk Halk Müziği Korosu Uzmanı
- Üye :** **Nail ÇELEBİ**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkan Yardımcısı
- Üye :** **Dr. Mustafa DOYUK**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Müşaviri

HAYSİYET DİVANI

- Başkan :** **Nurettin HAZAR**
Türk Kooperatifçilik Kurumu Eski Başkanı
- Üye :** **Prof.Dr. Orhan ARSLAN**
G.Ü. Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Hüsnü POYRAZ**
Türk Kooperatifçilik Kurumu Eski Başkanı

TÜRK KOOPERATİFÇİLİK KURUMUNUN YAYINLARI

KDV DAHİL FİYATI
(1995 Yılı İçin)

1-	1163 Sayılı Kooperatifler Kanununun Uygulanmasında Kooperatiflerin Durumu ve Sorunları (VII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğler)	40.000
2-	Kooperatif Şirketler (Yayın No. 30)	20.000
3-	Çeşitli Ülkelerde Toprak Reformu Uygulamaları (Yayın No. 34)	40.000
4-	Az Gelişmiş Ülkelerde Kooperatif ve Devlet (Yayın No. 36)	40.000
5-	Kooperatifçilik ve İlkokul (Yayın No. 38)	20.000
6-	Kooperatifçilik Bilgisi (Yayın No. 40)	30.000
7-	Büyük Mağazacılık ve Tüketim Kooperatifçiliği (Yayın No. 41)	40.000
8-	Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler Karşısında Türkiye'de Kooperatifçilik Politikası IX. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi-Tebliğler (Yayın No. 42)	50.000
9-	Türk Kooperatifçiliği Üzerine Düşünceler (Yayın No. 43)	40.000
10-	X. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler (Yayın No. 44)	45.000
11-	Atatürk ve Kooperatifçilik (Yayın No. 45)	30.000
12-	The Co-operative Movement In Turkey And Its Expocted Development (Yayın No. 46)	30.000
13-	Kooperatiflerin Vergilendirilmesi ve Vergi Sorunları (Yayın No. 47)	40.000
14-	Türkiye Ekonomisinde Tarımsal Amaçlı Kooperatifçilik İşletmeleri (Yayın No. 48)	60.000
15-	Kooperatiflerin Dış Ticaret Açısından Millî Ekonomiyeye Katkıları (Yayın No. 49)	60.000
16-	Köy Kalkınma Kooperatiflerinde Yönetim (Yayın No. 50)	40.000
17-	Çorlu İlçesi Seymen Köy Kalkınma Kooperatiflerinde Grup Tanımının Ekonomik Analizi (Yayın No. 52)	40.000
18-	Vakıflar Tüzüğü (Yayın No. 53)	20.000
19-	Karınca Dergisi Kooperatifçilikle İlgili Bibliyografya (Yayın No. 55)	40.000
20-	XI. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler (Yayın No. 57)	60.000
21-	XI. International Turkish Cooperative Congress-Papers (Yayın No. 59)	60.000
22-	Türkiye'de Kooperatiflerin Verimli Çalışmaları Açısından Yatay ve Dikey Bütünleşme Hareketleri (Yayın No. 60)	60.000
23-	Tarımsal Üretimde Kooperasyon ve Türk Tarımına Uygulanabilirliği (Yayın No. 61)	40.000
24-	Marketin Functions On Foreign Trade In Turkey And In The United States Of America (Yayın No. 63)	60.000
25-	"Dünyaada Mekan" Konut Kooperatifleri-Seminer-Tebliğleri (Yayın No. 64)	40.000
26-	"Alın Bilezik" Esnaf ve Sanatkarlar Kefalet Kooperatifleri - Seminer Tebliğleri (Yayın No. 65)	40.000
27-	"Bir Lokma Bir Hırka" Tüketim Kooperatifleri - Seminer Tebliğleri (Yayın No. 66)	40.000
28-	XII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler (Yayın No. 67)	60.000
29-	XII. International Turkish Cooperative Congress-Papers (Yayın No. 68)	60.000
30-	Türkiye'de Tüketim Kooperatiflerinin Bugünkü Durumu, Alınması Gereken Tedbirler - Araştırma (Yayın No. 70)	60.000
31-	Anadolu Basınında Kooperatifçilik (Yayın No. 71)	40.000
32-	Bütün Değişiklikleriyle Kooperatifler Kanunu (Yayın No. 72)	50.000
33-	Türkiye'deki Sendikal Faaliyetler İçindeki Tüketim Kooperatiflerinin Durumu ve Gelişme İmkânları - Araştırma (Yayın no. 73)	60.000
34-	Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Yapısı ve İlike Ekonomisindeki Yeni Seminer Tebliğleri - (Kooperatifçilik Dergisi Özel Sayısı)	50.000
35-	Türkiye'deki Kooperatiflerin Avrupa Topluluğu Bünyesine Entegrasyonu - Seminer Tebliğleri (Yayın No. 74)	40.000
36-	"Kooperatifler ve Özelleştirme" Seminer Tebliğleri (Yayın No. 75)	40.000
37-	XIII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Türkçe Tebliğler (Yayın No. 76)	60.000
38-	XIII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi İngilizce/Almanca Tebliğler (Yayın No. 77)	70.000
39-	Kooperatif Yönetim Kurulu Üyelerinin Hukukî Sorumluluğu (Yayın No. 78) (1991 Yılı)	80.000
40-	1992 Kooperatifçilik Yılığı (Yayın No. 80)	90.000
41-	XIV. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Türkçe Tebliğleri (Yayın No. 81)	90.000
42-	XIV. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi İngilizce/Almanca Tebliğleri (Yayın No. 82)	90.000
43-	Millî Hakimiyetin İktisadi, Sosyal ve Kültürel Temelleri Sempozyomu Tebliğler (Yayın No. 83)	60.000
44-	1993 Kooperatifçilik Yılığı (Yayın No. 84)	200.000

DERGİLER	KARINCA	KARDEŞ	KOOPERATİFÇİLİK	COOPERATION İN TÜRKİYE
Adet (TL)	50.000	Karınca'nın Eki	50.000	250.000
Adet \$	2	olup parasızdır.	3	6
Adet (DM)	3		3	10
Yıllık (TL)	600.000 (12 sayı ve Karınca Kardeş)		200.000 (4 sayı)	500.000 (2 sayı)

Yayın İsteme Adresi : Türk Kooperatifçilik Kurumu, Mithatpaşa Cad. No. 38/A
06420 Kızılay/Ankara
Tel : (312) 431 61 25 - 431 61 26
Faks : (312) 434 06 46

Yayın Bedeli yatırmak için Banka Hesap No: T.C. Ziraat Bankası Kızılay Şb. 30440/4.5 - ANKARA
Not: PTT ile kitap yayını isteyenler için PTT masrafı dahil yayın bedelini hesabımıza yatırdıklarına dair makbuzlarını talep dilekçelerine eklemeleri gereklidir. (Behar kitap için PTT gideri: 5.000 TL.)

ISSN 1300-1469